TOBIAS

Tidsskrift for arkiv og oslohistorie. Oslo byarkiv 2+3/2007

By og vann

OBA/Overlege Schiøtz A-20000/U/001/021

Forside: TØRSTEN SLUKKES på en av byens skoler. Ukjent år og fotograf.

Bakside: BRANNMANN Karl Andresen var brannmann på Sagene brannstasjon til 1942. Ei stund bodde hele familien på brannstasjonen. Ca 1930. Ukjent fotograf. Fotografiet er et av de innsamlede fotografiene fra Lokalhistorisk dugnad i bydel Sagene i 1998/1999.

TOBIAS

Tidsskrift for arkiv og oslohistorie

Oslo byarkiv
Besøksadresse: Maridalsveien 3
Postadresse: Kultur- og idrettsetaten (KIE), Byarkivet, Pb 1453 Vika, 0116 Oslo
Telefon: 02 180 / 23 46 03 50
Telefaks: 23 46 03 01
E-post: postmottak@kie.oslo.kommune.no
Internett: www.byarkivet.oslo.kommune.no

Lesesal
mandag, onsdag, fredag 9-15
tirsdag 10-15
torsdag 12-18 (1/5-31/8: 12-15)

Redaksjon
Bård Alsvik (redaktør)
Anne Marit Noraker (utforming)
Aina Basso
Øystein Eike
Torgrim Hegdal
Gro Røde
Anette Walmann

ISSN 0804-2454
Opplag: 3000
16. årgang
Trykkeri: BK grafisk

INNHOLD

4 Retten til vannet

12 Intervju: Hos bestefar i Tårnhuset

14 Energien i elva

26 Renslighet i byen: Koke, skrubbe, bære vann

38 Opplevelser ved vann

48 Vann på ville veier

56 Byens glemte bekker

60 På jakt etter Bislettbekken

66 Vann for øyet

68 Vann skiller, bruer binder

OBA/Plan- og bygningsetaten A-10002/Ua/0007/012

BY VED VANN. Få hovedsteder i Europa kan vise til vakrere utsikt enn denne fra Ekeberg med en blinkende sol og blånende åser. 1938. Foto: Harstads forlag.

By og vann

I Norge i dag bruker hver og en av oss noe sånt som 200 liter vann daglig. Mengden er nesten nok til å fylle et badekar. For fire hundre år siden skydde man både vannet og badekaret som pesten. Vann ble forbundet med smitte, og hygienen ble der etter.

Ta for eksempel selve solkongen, Ludvig 14. i Frankrike. Han badet bare to ganger i hele sitt liv, og begge gangene ble han syk. Hans samtidige nøyde seg med å gjøre rent det som syntes på kroppen: Klærne, ansiktet og hendene. Møkka ble helst gnidd vekk, og parfymert pudder fikk dempet lukta og ga et rent ytre. Det er sagt om 1700-tallsfilosofen Voltaire, at dagens mennesker ville ha kunnet føre en normal samtale med ham om temaer som ville være allmenngyldige både for han og for oss, men odøren som den gamle filosof ville ha utsatt oss for, ville ha vært et stort hinder for den gode samtale.

Spranget mellom 1600-tallet og 2000-tallet er stort, også i vannets historie. Det gjennomsnittlige vannforbruket har skutt i været i takt med menneskenes endrede holdninger til vann og i takt med den teknologiske utvikling og en endret klode. Rent vann, mye vann og varmt vann er for oss en selvfølge og en nødvendighet. Når vannet vårt blir infisert av parasitter, stopper vannforbruket helt opp. Det sendes melding: «Lytt på radio», ja noe helt ekstraordinært skjer for oss i Oslo. Rent vann fra springen er imidlertid ingen selvfølgelighet i andre deler av verden. Det har det heller aldri vært. Det sies at en forutsetning for å vinne i kriger i Europa før i tida var at avdelingene hadde rikelig tilgang på øl. 4 liter øl per soldat ga rus og muligens mer mot. Men det var ikke rusen som var hovedpoenget. Ølet var først og fremst et surrogat for rent vann, som var en sjeldenhet å finne der hærene rykket fram.

Oslo derimot, er en by med rent vann. Vi kan tappe det fra krana, vi kan normalt sett stole på at det kan drikkes, og enda bedre blir det når det nye renseanlegget står klar ved Oset i Maridalen. Men byen vår er ikke bare en by med rent vann, det er også en by *ved* vann. Historikeren P. A. Munch hevdet at tettstedet Oslo vokste fram som havn og markedsplass for rike og mektige bønder på Romerike og Hedemarken. Selv om historikere etter Munch har påpekt at også andre faktorer har vært avgjørende for bydannelsen, er det ikke tvil om at Oslos eksistens har vært og er uløselig knyttet til vann.

Mange veier har ført til Oslo, men ingen har vært så betydningsfulle som vannveien. Byens beliggenhet ved fjorden, men likevel såpass langt inn i landet, midt mellom Hamar by og Verdens Ende, at den også kan sees på som en innlandsby, har skaffet Oslo en unik posisjon i Norge. Vannet var livgivende for industrioppblomstringen langs Akerselva som betegnes som det stedet hvor *vår* industrielle revolusjon startet. Dette spenningsfeltet, mellom vannet som energikilde og vannet som en nødvendighet i den daglige husholdningen, har bidratt sterkt til å forme vår historie.

I Byarkivet viser vannets historie seg som tørre kilder - som dokumenter, kart, tegninger og fotografier. Forhåpentligvis er historiene vi presser ut av dem våte nok?

Bård Alsvik
redaktør

VED DAMMEN OM VÅREN. Bildet er fra Sogn Kultur- og Historielags bildesamling. Bildet er tatt ved Havnabakkens nedre del, ved det som ble kalt Eikesletta, i 1952. Ukjent fotograf.

Retten til vannet

TEKST Bård Alsvik og Gro Røde

KAMPEN OM RENT DRIKKEVANN. Oslo har lange tradisjoner med at det offentlige tar ansvar for vanntilførselen til byens innbyggere. Oppgaven har verken vært enkel eller konfliktfri. I andre del av 1800-tallet ble det reist spørsmål om kommunen hadde rett til å ta ut drikkevann fra nære vannkilder.

OBA/Fotodugnad på Sogn/104

Vi har alle vært med på det som barn. Når vårflommen var på sitt høyeste, rant det alltid en bekk der det ikke fantes bekker ellers i året. En liten grusvei med god helning. Vannet sildret nedover i strie strømmer i hjulspora som stammet fra vinterens tømmerhogst. En stor søledam i bunnen av bakken, og fra den et nytt bekkefar til sølepytter som lå lenger vekke enn det vi barna fikk gå. Det var her i dammen vi barna sjøsatte våre barkeskuter, gjerne med en maur eller to som ufrivillig gratispassasjer. Men vi hadde større planer for denne temporære og våte lekeplassen. Stein ble båret fram, og demninger som lagde mindre dammer lenger opp i bakken ble til nye dammer. Vi betraktet den kraft som lå i vannet og skjønte raskt at vannet var vanskelig å temme. Noen steder tok vannet nye retninger. Det rant både hit og dit.

Vår fascinasjon for og lek med vann den gangen var en etteraping av den voksne verden, slik lek ofte er. Som små ingeniører så vi hvilke muligheter vannet ga bare vi ledet det dit vi ville ha det, men vi så også hvordan vannet forsvant fra der det før hadde vært.

Kampen om vannet i Oslo kan relateres til denne barnlige lek. Eierne av fabrikkene langs Akerselva – de såkalte brukseierne – hadde sikret seg rettighetene til vannet. Gjennom vanninntak ble vannet ledet inn til vannhjul og turbiner. Kraften dette vannet ga var avhengig av vannføringen.

Når Kristiania kommune stakk det ene «sugerøret» etter det andre ned i elva for å sikre byen drikkevann, akku-

VANNRØR FRA ENGLAND: Fra midten av 1850-tallet gikk kommunen til innkjøp av støpejernsrør av større dimensjoner enn de gamle trerørene som til da var brukt i vannforsyningen. Støpejernsrørene var tettere enn trerørene og skulle gi bedre trykk på vannet. Det fantes imidlertid ingen norske produsenter. Alle støpejernsrør måtte derfor bestilles fra England. Denne fraktseddelen, som befinner seg i arkivet etter Stadsingeniøren i Byarkivet, viser at rørene ble skipet ut fra havnebyen Hull, i dette tilfellet med dampskipet Scandinavian. Varene var bestilt i vannverksingeniør og kaptein Johannes Benedictus Klingenbergs navn, mannen som sto bak utbyggingen av Kristianias moderne vannverk og senere ble sjef både for brannvesenet og det nye vannverket.

rat som vi barna lagde nye sidebekker i grusveien vår, ble kraften redusert. Dette var stridens kjerne.

Bare rør

Fra 1600-tallet fikk byen vann ledet gjennom trerør av furustokker. Selv i europeisk sammenheng var dette tidlig. Vanninntaket var ved Vøienbrua, og herfra ble vannet ledet helt fram til Akershus festning.

Postmakeren hadde det håndverksmessige ansvaret for byens vannforsyning, noe som må ha vært litt av et presisjonshåndverk.

Selve hovedrørert var hundre millimeter. Furustokkene måtte bores midt i, og fra to kanter måtte uthulingene møtes eksakt. Dette var for å unngå friksjon og belastning som så førte til lekkasjer eller fortettinger. Så ble rørene skjøtet sammen av smijernsringer, også kalt bøssinger. Trerørsystemet bød på store utfordringer i vedlikehold, utskiftninger og reparasjoner. Om de ikke sprakk, råtnet de med årene. Ved jernringsskjøtene oppstod det ofte lekkasjer. Ved branner stengte brannvesenet avstikkere og vannposter, og det store trykket på rørene førte gjerne til store lekkasjer.

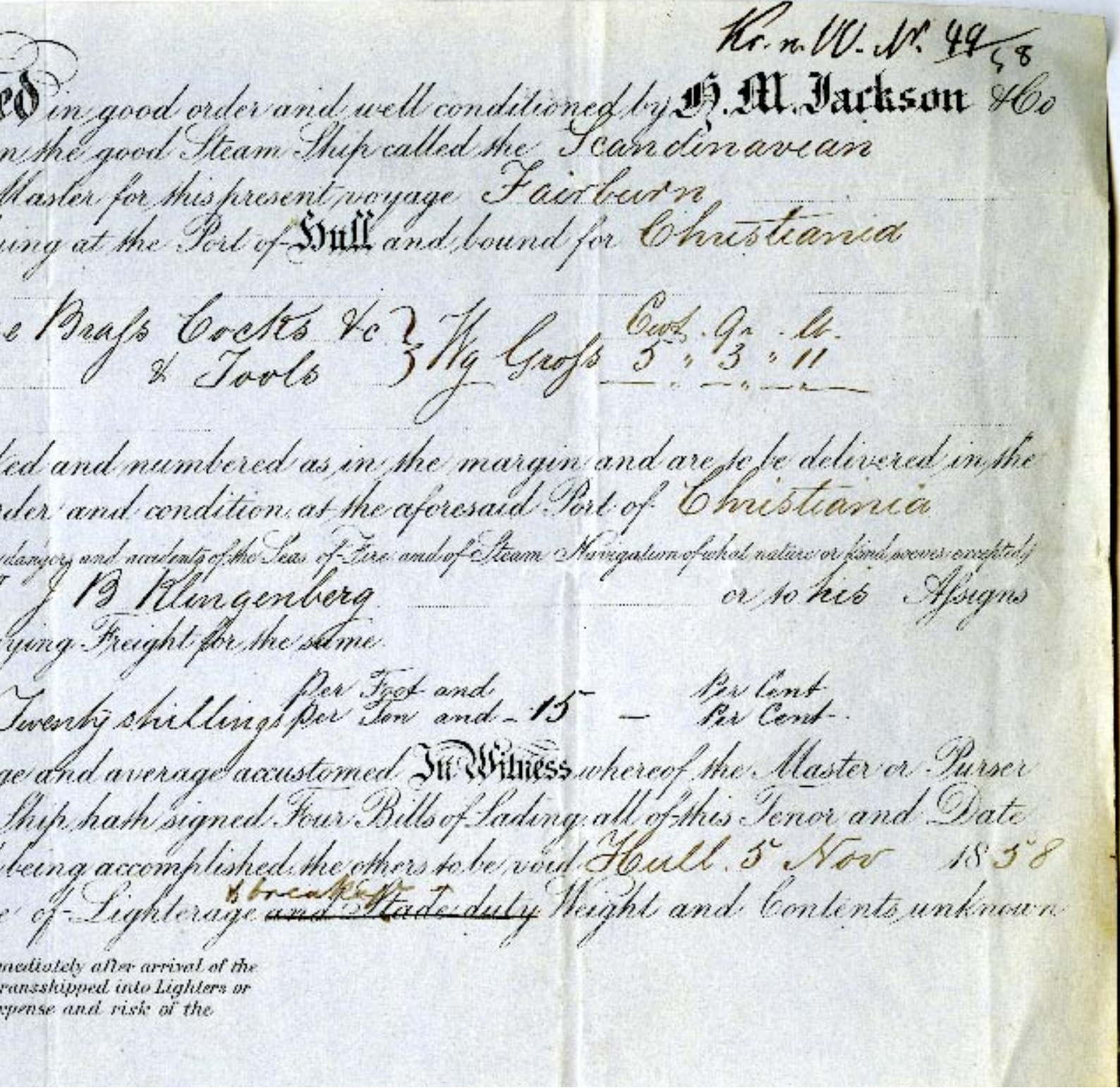

Kr. n. W. N. 44/58

ed in good order and well conditioned by H. M. Jackson & Co
n the good Steam Ship called the Scandinavean
Master for this present voyage Fairburn
ing at the Port of Hull and bound for Christiania

e Brass Cocks &c & Tools } Wg Gross Cwt. Qr. lb. 5 " 3 " 11

ked and numbered as in the margin and are to be delivered in the
der and condition as the aforesaid Port of Christiania
dangers and accidents of the Seas of Fire and of Steam Navigation of what nature or kind soever excepted
T J B Klingenberg or to his Assigns
ying Freight for the same
Twenty shillings per Ton and 15 — Per Cent Per Cent
ge and average accustomed In Witness whereof the Master or Purser
Ship hath signed Four Bills of Lading all of this Tenor and Date
being accomplished the others to be void Hull 5 Nov 1858
e of Lighterage Breakage ~~and Wharfage~~ duly Weight and Contents unknown
mediately after arrival of the
ransshipped into Lighters or
pense and risk of the

I 1787 hadde byen én vannmester, rekruttert fra Festningen, og under ham fantes det to postmakere som også sto for byggingen av vannposter i byen.

Vannpostene måtte være vanntette trekar, så store og dype at de var til nytte ved bybranner. Fra vannpostene kunne byens befolkning hente vann til husholdningene.

Noen få boliger hadde innlagt vann, da kun i kjellere, førsteetasje eller i bryggerhus. Men trykket i vannrørene måtte ikke være for stort, da ville lekkasjer lettere oppstå. Av den grunn ble det ikke ført vann oppover i etasjene.

At vannet tok nye veier og mye gikk til spille på grunn av lekkaksjer, var et problem for en stadig tørstere by. Det var helt avgjørende å øke vanntilførselen. Mulighetene for å møte flammenes rov, var også en viktig årsak til at man tidlig la vannledninger i Christiania.

Etter Karl XIIs beleiring i 1716, hvor deler av vannsystemet ble ødelagt, ble Mellomverket anlagt over Hammersborg og til Akersgata.

I 1833 ble enda en ledning ført inn i byen med vann fra Akerselva. Den gikk ned Møllergata og Kongens gate, med flere avstikkere underveis. Tre år senere,

OBA/Akerselvens Brugseierforening A-10010/U/001/028

OBA/Akerselvens Brugseierforening A-10010/U/001/032

i 1836, ble en egen vannledning ført fram til Slottet, som da var under oppføring. På grunn av forurensning fra byens egen befolkning og ikke minst fra virksomhetene langs elva, måtte vanninntaket stadig flyttes oppover i retning Maridalsvannet. Fra 1700-tallet kjenner man til klager over at byens vannposter ble fylt av sagflis som stammet fra sagene i elva. Sagflisen minsket også trykket når den pakket seg i rørene og kunne ofte føre til full forstoppelse.

Etter 1850 ga forurensingen fra industrien alvorlige problemer med kvaliteten på drikkevannet. Industrien tilførte elva avfallsstoffer fra produksjonen som gjorde vannet både lite delikat og helseskadelig. Effekten kom nesten umiddelbart, og allerede i 1850-årene mente mange at Akerselva ikke lenger var egnet som drikkevann.

Kryssende interesser

Konflikten rundt vannet var en innviklet konflikt. Ved stadig flytting av vanninntaket ertet Kristiania kommune på seg stadig flere brukseiere. Men det fantes også industribedrifter som var avhengig av rent vann. Særlig var brennevinsbrenneriene og ølbryggeriene avhengig av at vannverkene leverte store mengder vann av god kvalitet. Dessuten oppsto det konflikter brukseierne imellom.

Fabrikker øverst i elva hadde bygd egne dammer som kunne lukkes og åpnes og som sørget for kontinuerlig tilførsel av vann for å holde maskineriet i gang. På den måten var de herre over hvor mye vann fabrikker lenger ned i elva fikk.

Det fantes også en stor og mektig tredjepart i dette bildet: Baron Harald Wedel Jarlsberg som selv drev sagbruk i elva. Hans største interesse var tømmerfløting. I flere uker i mai-juni foregikk fløtingen etappevis fra den ene dammen til den andre i Nordmarksvassdraget. Elva var enten kjempestor eller nesten tørrlagt i denne perioden. Dette var alvorlig både for brukseierne og kommunen, og begge parter hadde interesse av å få til avtaler med baronen som hindret ham i å regulere vannet etter eget forgodtbefinnende.

Wedel Jarlsberg var ikke lydhør på dette området og fortsatte som før. Kommunen prøvde imidlertid å få brukseierne med på byggingen av en ny demning ved Maridalsoset. Ved å heve vannet en meter, skulle både drikkevannet og vannkraften sikres. I 1854 var demningen ferdig, uten at brukseierne hadde villet være med å spleise.

Økende vannbehov

I 1855 fikk mannen som hadde ansvaret for blant annet kommunens vanntilførsel, ingeniør Johannes Klingenberg, gehør for sin vannverksplan. Et viktig moment var at trerørene skulle byttes ut med støpejernsrør. Dessuten skulle vanninntaket flyttes til Treschows mølle.

Større dimensjoner på rørene skulle være nok til å løse byens drikkevannsproblem. Et fordelingspunkt i krysset Møllergata og Youngsgate skulle føre vannet videre i rør som skulle minske i dimensjon jo lenger vekk fra fordelingspunktet man kom. Økende trykkhøyde og større vannmengde ville da gjøre det mulig å føre vannet oppover i etasjene.

Ved byutvidelsen i 1859 økte vannbehovet, og Klingenbergs planer måtte revideres. En stor og dramatisk brann i sentrum i 1858 hadde også fått folks øyne opp for hvor viktig det var med god vannforsyning. Nå kunne kommunen i tillegg ta opp lån på en enklere måte, så pengene satt litt løsere hos byens magistrat. Samtidig økte tilgrisingen av Akerselva. Fargestoffene fra tekstilindustrien satte et spesielt preg på vannet sammen med de andre utslippene. Bare sju år etter at vanninntaket ble flyttet til Treschows mølle, ble det på nytt flyttet, denne gangen helt opp til Maridalsoset.

Kommunen hadde nå ryddet forurensningsproblemet av veien, men et annet problem var brukseierne. Konflikten spisset seg til i 1867 da brukseierne styrket sin posisjon ved å danne en interesseorganisasjon under navnet Akerselvens Brugseierforening. Brukseierne hadde som nevnt behov for stor og jevn vannføring i Akerselva.

Behovet for rent vann økte imidlertid raskere enn det noen hadde hatt mulighet til å forutse. Kristiania hadde en eksplosjonsartet vekst i folketallet med stadig flere munner som skulle slukke tørsten. I 1850 var folketallet på beskjedne 29 984, i 1870 66 514 og i 1899 hele 226 423 – over en syvdobling på femti år. Med befolkningsveksten endret også byen seg. Den ble mer og mer kompleks, og den ble moderne, noe elektriske sporveier og gatelys var et synlig

UTVIDELSE AV NEDSLAGSFELTET. For å møte både industriens og innbyggernes økende behov for vann, foreslo Brugseierforeningen å utvide Maridalsvannets nedslagsfelt ved å anlegge et system av tunneler hvor vann fra sjøer lenger inn i Marka skulle ledes til Maridalsvannet. Avtale om finansiering og rettigheter ble inngått mellom foreningen og kommunen i 1899. Begge bildene er tatt ved Ørfiskedammen i Nordmarka, 20. september 1911. På det øverste bildet ser vi arbeiderne som utførte jobben og det nederste, direksjonen i Brugseierforeningen på inspeksjon. Fotograf: Worm-Petersen.

«Økende trykkhøyde og større vannmengde ville da gjøre det mulig å føre vannet oppover i etasjene.»

BAKGÅRDSBAD PÅ SAGENE. Deilig og avkjølende i badestampen en sommerdag i 1944 i Bentsegata. Fotografiet er et av de innsamlede fotografiene fra Lokalhistorisk dugnad i bydel Sagene i 1998/1999.

uttrykk for. En moderne storby måtte også ha et moderne og effektivt kommunalt apparat som sikret for innbyggernes ve og vel. Drikkevann var en ting, vann til brannslukking og til rengjøring av gater og anlegg var en annen.

På slutten av 1870-tallet sto Kristiania overfor nok en byutvidelse. Et stort steg ble tatt ut i den delen av Aker som hadde fått et bymessig preg over seg; i vest omtrent fram til Kirkeveien, i nord så langt opp som til og med Bjølsenjordene og i øst gikk grensa omtrent i flukt med Nordbanen (Gjøvikbanen).

Dette jafset ga kommunen ytterligere utfordringer på drikkevannsfronten. For å møte det økte behovet kjøpte Kristiania det private vannverket Sognsvannsverket med tilhørende ledningsnett og oppdemmingsrett i Sognsvann og Åklungen. Flere små private vanninntak ble også kjøpt inn og tilsluttet Sognsvannsledningen.

Konflikten tilspisses

Sognsvannsverket ble viktig for vannforsyningen i vest, men en stund spøkte det stygt for hoveduttaket i Maridalsvannet. Nydalens Compagnie hadde sett seg lei på kommunes framferd og gått til rettslige skritt for å stoppe byens inntak av vann ved Maridalsoset. I 1877 ble det avsagt dom, og Nydalen Compagnie vant fram. Kommunen ble pålagt å stenge inntaket.

Mens saken verserte og ble anket oppover i rettssystemet, hadde Kristiania kommune inne en ekspropriasjonssøknad i departementet. I 1879 fikk kommunen medhold i og rett til å demme opp Maridalsvannet ytterligere og til å ta ut langt mer vann enn tidligere. Saken gikk til mekling mellom partene og i en minnelig overenskomst mellom Brugseierforeningen og kommunen i 1885, fikk kommunen uttaksrett til 310 liter vann per sekund mot et engangsbeløp til brukseierne på drøye en million kroner.

Man skulle tro at forholdet mellom industriherrene og kommunen nå ville roe seg. Allerede samme år foreslo de kommunale vannmyndighetene at uttaket måtte økes til fem hundre liter per sekund. Brukseierforeningen satte seg igjen på bakbeina, men valgte likevel å se konstruktivt på saken. Ingen hadde tro på at befolkningsveksten og dermed drikkevannsbehovet ville bremse opp. Brukseierforeningen foreslo derfor å utvide Maridalsvannets nedslagsfelt ved å bygge tunneler og lede vann fra sjøer som hadde naturlig utløp i Hakadalselva og Nittelva til Maridalsvannet.

Kommunen skulle da få ta ut hele 1 200 liter vann i sekundet mot en pris på tre millioner kroner. Brukseierne skulle selv stå for utbyggingen, kommunen måtte regne med å bidra med midler til nødvendige ekspropriasjoner, og det ble anslått en anleggstid på sytten år.

Etter mange og harde debatter i bystyret der skytset ble rettet både mot brukseierne og mot kommunen selv, ble det inngått avtale i 1899. Byen var sikret drikkevann og brukseierne kraft fra elva. I mellomkrigstiden og i årene etter siste krig blusset det igjen opp konflikter mellom Brugseierforeningen og kommunen, men den viktigste konfliktårsaken ble avskaffet med avtalen i 1899.

Kime til nye konflikter

Med 1900-tallet kom nye utfordringer og ny kamp om drikkevannet.

Et stadig økende behov gjorde at byen måtte seg om etter vann i andre deler av byens omegn. Men rundt byen lå akersokningene og voktet om sin grønne kommune. Samarbeidsforholdt mellom Aker og Oslo var langt fra det beste, selv om begge kommunene hadde stor interesse av å sikre sine innbyggere rent og nok vann i springen. Dette er imidlertid en annen historie.

Vi nøyer oss med å minnes barndommen: Når de store guttene kom og ødela våre bekkefar og demninger etter en fin dag i bakken, da var det godt å løpe hjem til mor å få trøst. For etter en varm kopp kakao fortsatt leken på de sju hav, i såpeskummet i badekaret. Trygt unna gatas store gutter.

Litteratur

Johansen, Tor Arne: Under byens gater, Oslo 2001

Femtiaars-Beretning om Christiania kommune for aarene 1837-1886, Christiania 1892

Alsvik, Bård: «Transportkrisen i Kristiania-industrien». Tobias 3/1996

Røsjø, Ellen: «Akerselvens Brugseierforening – styrte vannet i Norges flittigste elv». Tobias 4/1996

OBA/Fotodugnad Sagene J002/002

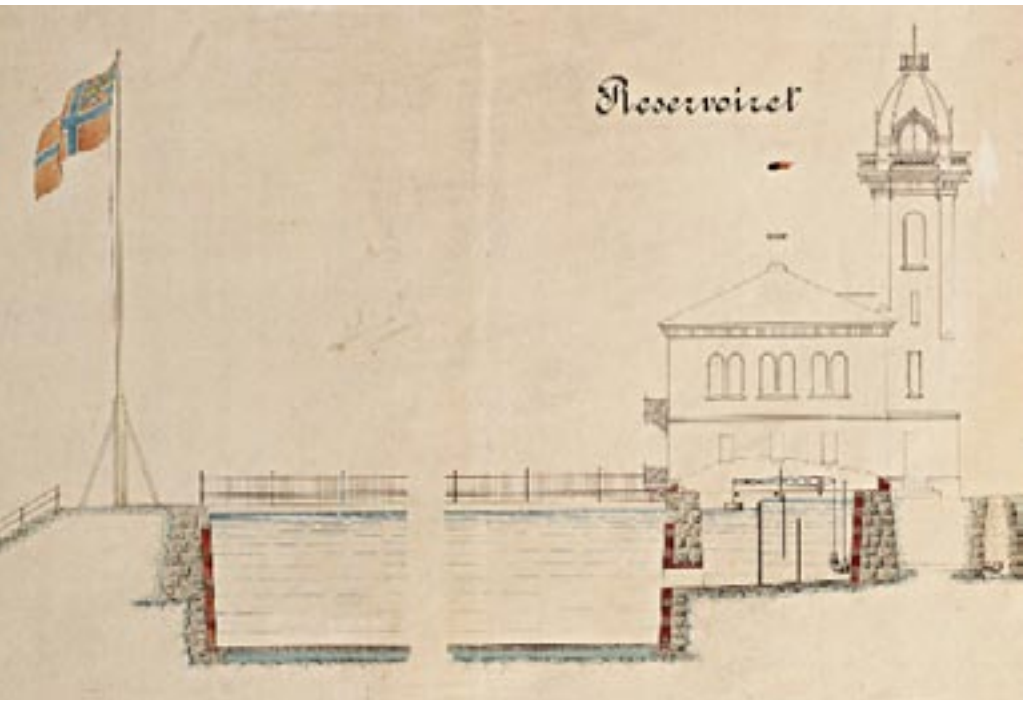

VANNRESERVOIRET på St.Hanshaugen. Utsnitt av tegning, original i Vann- og avløpsetaten.

Fra lokalhistorisk dugnad i bydel Sagene (1998-2000), finnes flere intervjuer. Ett inneholder historier fra Tårnhuset på St.Hanshaugen.

Hos bestefar i Tårn

TEKST Gro Røde

– Jeg har bodd som kongen, i et slott! I en bolig på byens beste tomt! Men, utsikta var bedre enn kongens! Han gliser bredt, fortelleren, når han tenker tilbake. Bestefaren var rørlegger, og fikk jobben som oppsynsmann oppe i Vannreservoaret – på St. Hanshaugen i 1948. Vaktmannsboligen lå i samme hus. Fra Tårnhuset, på toppen av haugen, var det en praktfull utsikt!

– Jeg husker at bestefar hadde fått nøkkel og så rusla han og jeg, med arma på ryggen, fra Torshov, for å se på den nye jobben og det nye hjemmet deres på Haugen. Dette må ha vært i 1948, jeg var seks-sju år. Det var på 1920-tallet at bestefaren min, som egentlig var steinhogger, begynte i Vannverket. Og der var han til han døde. Det er han, forresten, som har hogd de steinøglene som er på Oksefontenen på Torshov. Det står en steinøgle i hvert hjørne. Det er det bestefaren min som har gjort. Huset, det var så fint, for det hadde tårn, jeg tror det var 30-40 meter høyt, med utsikt over hele byen. Du kunne se langt opp i Nordmarka og tell Nesodden. Det var fint å bo der. Hvis du hadde dårlig humør og lite å gjørra, så var det moro å gå og setta seg i tårnet. Hadde du kikkert så kunne du se rundt hele Oslo.

– Jeg holdt på å si, boligen var jo på samma premisser som Kongen, når du tenker over'e. Kongen eier ikke Slottet han heller. Det var et slott. Det så ut som et slott. Det lå sønnafor parken, midt på toppen. Det er der det er reduksjonsbasseng til Oslo kommune, som det i Riflegata på Bjølsen. Det er ikke godt å forklare hvorfor det er reduksjonsbasseng, men det kommer av at det var – Maridalsvannet ligger 148 m over havet. For at det ikke skal bli for stort trøkk på det vannet som kommer fra Maridalsvannet, så slipper de ut, eller gjorde det før, slapp de ut vannet som måtte nå et nytt nivå. St. Hanshaugen lå på 109 m, og når det forsynte en del av byen med vann, så vil det si at trøkket i vannledningen aldri kunne bli høyere enn 109 m. Det gjorde de for at vannledningen skulle holde bedre og sånt noe.

– Bestefar, det han gjorde, han kontrollerte vanntrøkket. Reduksjonsbassenget var 50 x 50 meter. Det så ut som et flott badebasseng, men det var det jo ikke. Det var en del av Oslos vannforsyning. Hans jobb var å sjekke om vannet kom frem allright, at vanntrøkket ikke sank. I dag hadde det ikke vært noe jobb. I dag hadde du gjort akkurat det samme med mann og bil. Men han ringte til Brannvesenet, seks ganger i døgnet, og meldte hvor stort vanntrykk de hadde.

– Hele første etasje i det huset er det flere kjempestore ventiler som dirigerer. Vannet kommer fra Maridalsvannet på trøkksida, og så er det en ventil som dirigerer høyden i bassenget, og når vannet er slept ut i bassenget så er'e nulltrøkk. Nå er det et sånt utjevningsbasseng som går automatisk.

– Ja! De trivdes med å bo der, men det var en ting! Det kunne ikke sees på utsida, men det var en fryktelig dårlig bolig. For det første bråka vannet. Etter hvert som bassenget ble nedtappa, så automatisk så slapp ventilene på mer vann. Og det ga en fryktelig låt. Når dem hadde bodd der en stund, så hørte du ikke den der. Det var en dur i hele huset som var helt jævlig. Jeg veit både bestefar min og bestemor min og flere av de som har bodd der har fått dårlig hørsel.

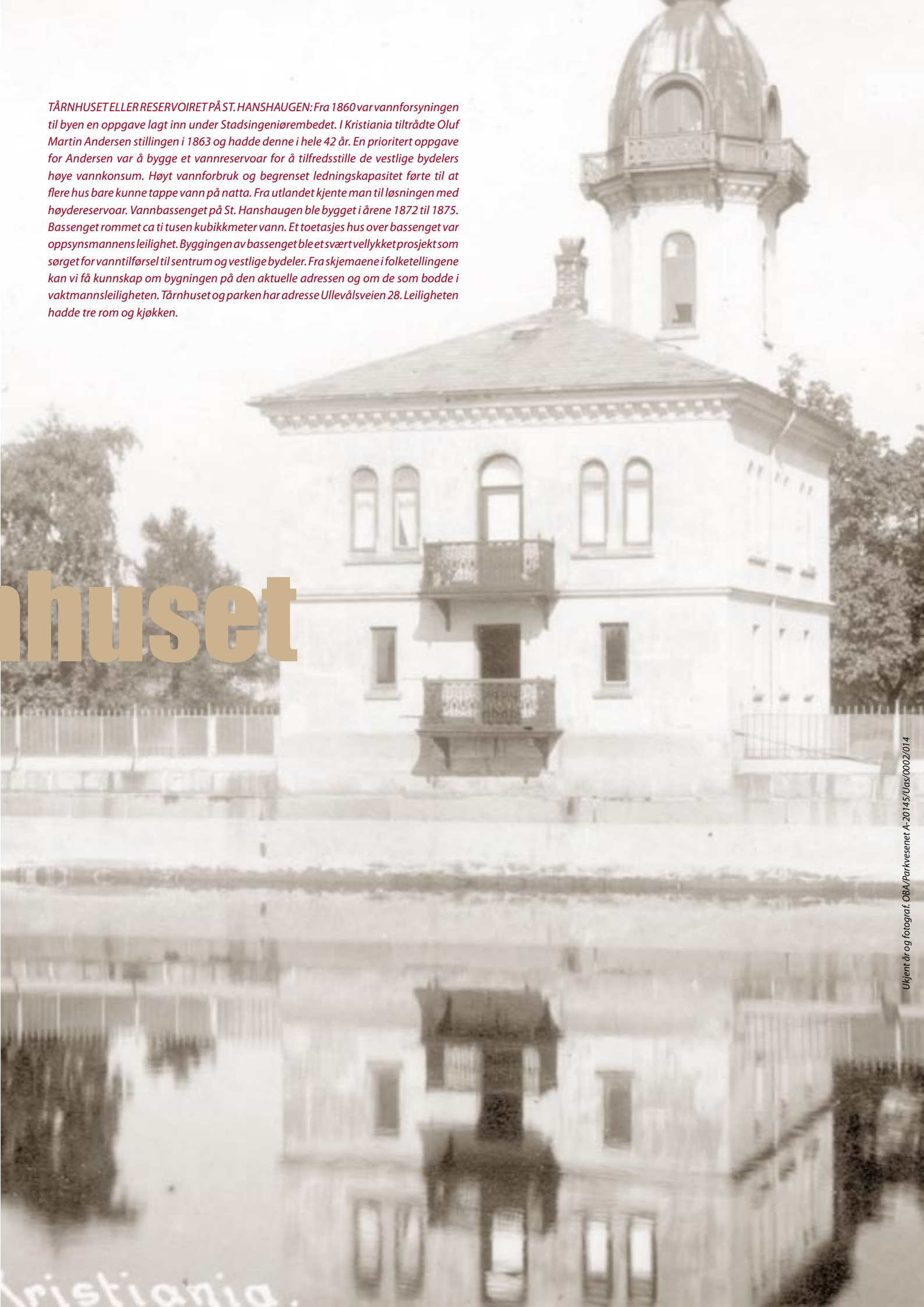

hhuset

TÅRNHUSET ELLER RESERVOIRET PÅ ST. HANSHAUGEN: Fra 1860 var vannforsyningen til byen en oppgave lagt inn under Stadsingeniørembedet. I Kristiania tiltrådte Oluf Martin Andersen stillingen i 1863 og hadde denne i hele 42 år. En prioritert oppgave for Andersen var å bygge et vannreservoar for å tilfredsstille de vestlige bydelers høye vannkonsum. Høyt vannforbruk og begrenset ledningskapasitet førte til at flere hus bare kunne tappe vann på natta. Fra utlandet kjente man til løsningen med høydereservoar. Vannbassenget på St. Hanshaugen ble bygget i årene 1872 til 1875. Bassenget rommet ca ti tusen kubikkmeter vann. Et toetasjes hus over bassenget var oppsynsmannens leilighet. Byggingen av bassenget ble et svært vellykket prosjekt som sørget for vanntilførsel til sentrum og vestlige bydeler. Fra skjemaene i folketellingene kan vi få kunnskap om bygningen på den aktuelle adressen og om de som bodde i vaktmannsleiligheten. Tårnhuset og parken har adresse Ullevålsveien 28. Leiligheten hadde tre rom og kjøkken.

Ukjent år og fotograf. OBA/Parkvesenet A-20145/Uas/0002/014

OBA/Nydalens Compagnie A-10093/U/0001/157

«EN SAG I NORDMARKEN». Peder Balkes maleri fra 1842, fra Nygaards sag i Nydalen, dokumenterer den førindustrielle virksomheten i Akerselva. Bare ti-tjue år etter hadde den moderne industrien fått fotfeste, og livet langs elva endret karakter. Avfotografering av maleriet, gjort på 1920-tallet i arkivet etter Nydalen Compagnie.

TEKST Øystein Eike

Energien i elva

KRAFTEN I VANN: Oscar Bråten kalte Akerselva Norges flittigste elv. I dag har nok andre vassdrag større betydning for Oslo enn byens egne elver. Ser vi derimot på hvordan vannet er blitt utnyttet gjennom de siste tusen år, kan vi kanskje fastslå at ikke noe vassdrag i landet har hatt så stor betydning som Akerselva.

Det er ikke mengdene av vann som strømmer nedover Lysakerelva, Akerselva eller Alna som er mest imponerende. Betydningen av disse vassdragene er imidlertid nesten ufattelig om man ser hvor beskjedne de egentlig er. Vannkraftpotensialet i Oslo er på 22 Gwh.

Til sammenlikning har Nordland fylke et samlet vannkraftpotensiale på 26 918 Gwh, Sogn og Fjordane 27 557 Gwh og Hordaland hele 29 267 Gwh. Det handler med andre ord ikke om størrelse. Med et ressursrikt innland og omland i ryggen, vannkraft midt i byen, og med havet og verden utenfor havna, har Oslo hatt gunstige vekstvilkår.

Vann på mølla

Det er ikke vanskelig å se hvorfor vannet har spilt en viktig rolle som energikilde. Alle som har sendt pinner og kongler nedover bekkestrykene, eller målt krefter med vannstrømmen ved å bygge seg en demning i bekken, har oppdaget den. Vannkraft har blitt benyttet i en eller annen form i uminnelige tider. Vanndrevne møller, bekkekverner, har vært i bruk i landet i rundt tusen år, omtrent siden Oslo ble en by. Der hvor det har vært dyrket korn, har det vært kvernmøller i bekker og elver.

Noen steder var bedre egnet enn andre. Nedre Foss ved Akerselva var et slikt sted, og det begynte med en mølle. En mølle skal ha stått her siden middelalderen. Den tilhørte opprinnelig Hovedøya kloster, men etter reformasjonen gikk den over til å tilhøre kongen. Mølla og resten av eiendommen ble forpaktet bort, men mølla hadde enerett på maling av korn innen en kvart mils avstand fra Christiania.

Møllene representerte noe av det nærmeste man kommer industri i en før-industriell tidsalder. Det understrekes ikke minst av kontinuiteten i mølledriften. Produksjonen ved Nedre Foss mølle fortsatte til 1979. I hele sin periode utnyttet mølla vannet; i en lang periode gjennom et enkelt vannhjul, deretter ved hjelp av turbiner og senere til produksjon av elektrisk kraft. Nedre Foss representerer også vannkrafthistorien i Oslo på en annen måte. Fra 1500-tallet delte nemlig mølla fossekraften med et sagbruk. Produksjonen av trelast satte sitt preg på Christiania i flere hundre år.

Oppgangtider med vassaga

Fra slutten av 1400- og begynnelsen av 1500-tallet lærte nordmenn seg å overføre energi fra elva, via et vasshjul, til et sagblad som stod vertikalt og sagde på oppturen. Nå ble tømmeret utnyttet langt mer effektivt, ved at man kunne skjære flere bord per tre, i stedet for å hugge til et eller to bord som tidligere. Oppfinnelsen av vassaga, eller oppgangssaga, hadde en enorm betydning for Oslo og omlandet. I en tid da store deler av Europa var avskoget, og mens handelskontakten mot andre verdensdeler var i kraftig vekst, var det god bruk for norsk tømmer. Østlandet hadde mye skog. Oslo lå ved sjøen, med et stort og skogrikt omland. Vassdragene transporterte tømmeret, og ved elvene ble det bygget sagbruk.

Det har vært sager mange steder: Ved Lysakerelva, Skjærsjøelva, Akerselva, Alna, Ellingsrudelva, Ljanselva, Gjersjøelva og i flere bekker. Noen var flomsager, de gikk bare om våren og kanskje om høsten da det var nok vannføring. Andre kunne gå nærmest hele året.

Elvene drev ikke bare sagene. De var også transportårer for tømmeret. Glomma med sideelver, samt andre større elver utenfor byen var naturligvis de viktigste fløteelvene. Men også i Nordmarka ble det fløtet, i øst ned til Maridalsvannet, i vest ned Sørkedalselva til Bogstadvannet, og videre ned Lysakerelva.

OPPGANGSSAG. Oppfinnelsen av oppgangssaga ga fart i norsk trelastnæring. Dette fikk stor betyning for Christiania. Ved hjelp av vannkraft og et møllehjul kunne sagbladet føres opp og ned. Samtidig ble tømmerstokken skjøvet på langs gjennom saga. Dette var uhyre effektivt sammenliknet med kløving med øks. Dessuten fikk man nå flere plankebord ut av en stokk. Tegningen viser en oppgangssag fra 1778, som var av samme type som den man brukte på 1500- og 1600-tallet.
Original i Riksarkivet/NRA RK 568.

Neste side: FLITTIGE ELVER I SKOGENS TJENESTE. Et omland med store skoger og mange flittige elver kombinert med nærhet til en god havn ga gode forhold for trelastnæringen i Christiania. Disse bildene er fra arkivet etter Akerselvens Brukseierforening, tatt i 1916. Bildet øverst fra Øyungselva, nederst fra Spålselva. Fotograf ukjent.

OBA/Akerselvens brugseierforening A-10010/U/001/089

OBA/Akerselvens brugseierforening A-10010/U/001/174

For å frakte tømmeret videre ble det noen steder brukt kjerrater. Det var en innretning som trakk tømmeret med kjetting opp en renne ved hjelp av vannkraft. Den største av kjerratene ble i 1804-06 bygget i Åsa ved Tyrifjorden. Slik ble tømmer fra Ringerike og Hadeland trukket nesten 400 meter opp, for så å fløtes ned Sørkedalsvassdraget.

Christianias borgere fikk etter hvert en god hånd om sagverksdriften og trelasthandelen med utlandet. Ikke minst ble byens dominans tydelig fra 1662, da byens borgere fikk enerett på trelasthandel i distriktet.

Noen år senere, i 1688, ble sagbruksnæringen kraftig regulert. Etter flere år med fallende priser, ble det bestemt at nærmere halvparten av alle sagbrukene både sønnafjells og i christianiaområdet, måtte legges ned, og hver av de gjenværende sagene fikk tildelt et kvantum bord de kunne sage. Først i 1860 forsvant siste rest av disse reguleringene.

En liten gruppe av christianiaborgere tjente særlig godt på konsentrasjonen innen trelasthandelen. Ut av den vokste Christianias plankeadel fram, med familier som Juel, Anker og Collett. De store bordstablene på Vaterland og Grønland ble et velkjent trekk i bylandsskapet.

På 1600- og 1700-tallet fantes også andre eksempler på hvordan vannet ble utnyttet. I 1695 sto Ole Bentsens papirmølle ferdig. Senere fikk den selskap av to andre papirmøller ved Akerselva. Tidlig på 1700-tallet ble det etablert en oljemølle og såpefabrikk på Bjølsen.

Vannet har også stått i krigens tjeneste. I 1630-årene skal det ha vært en kruttmølle ved Akerselva, og ved Ljanselva har det vært to slike møller, én etablert rundt 1750 og én i 1870-årene. Det var rimeligvis en farlig bransje, og begge møllene ved Ljanselva gikk i lufta.

Alt før den industrielle revolusjon på 1800-tallet, var vannet tatt i bruk i

OBA/Byantikvaren A-20027/UI/0001/208

industrilignende produksjon gjennom sager, kornmøller, oljemøller, papirmøller, kruttmøller, barkestampemøller, jernhammere, kobberhammere og flere andre virksomheter. Men historien om vannet som drivende kraft i byens økonomiske liv, var likevel bare såvidt begynt.

Den mekaniske teknikk

Fra midten av 1840-tallet begynte etableringen av industri i mer moderne forstand i Christiania og Aker. Nye fabrikker etablerte seg langs de største elvene, for å utnytte kraften der. Sagene og møllene ble med over i den nye tiden.

Et vilkår for den vanndrevne industriutbyggingen, var utviklingen av hydroteknikken. Fra slutten av det attende og begynnelsen av det nittende århundre, ble turbinen utviklet. Ved hjelp av den, kunne man hente ut mer energi fra elvene og overføre til akslinger, remmer og hjul. To bedrifter i Kristiania/Aker var ledende i Norge på denne teknikken: Myrens Verksted på Torshov, og Kværner Brug ved Alna. Disse bedriftene tegnet og produserte turbiner og teknisk utstyr til fabrikkene i Kristiania og ellers i landet.

Den tidlige industrialiseringen i Norge foregikk langs Akerselva, og særlig på Sagene. Men også i de andre større elvene etablerte det seg industri. Bedrifter som Grorud Textilfabrik og Shoddyen på Grorud vokste for eksempel opp langs Alna.

Den industrielle produksjonen var avhengig av presisjon, forutsigbarhet og god utnyttelse av ressursene.

For brukseierne langs Akerselva var det derfor et problem at vannmengden varierte betydelig. Grunneieren i Nordmarka, baron Wedel-Jarlsberg og senere Løvenskiold, drev skogsdrift. Nordmarksvassdraget ble regulert etter tømmerfløtingen. Det kunne gi tørke når vannet ble magasinert i dammer, og

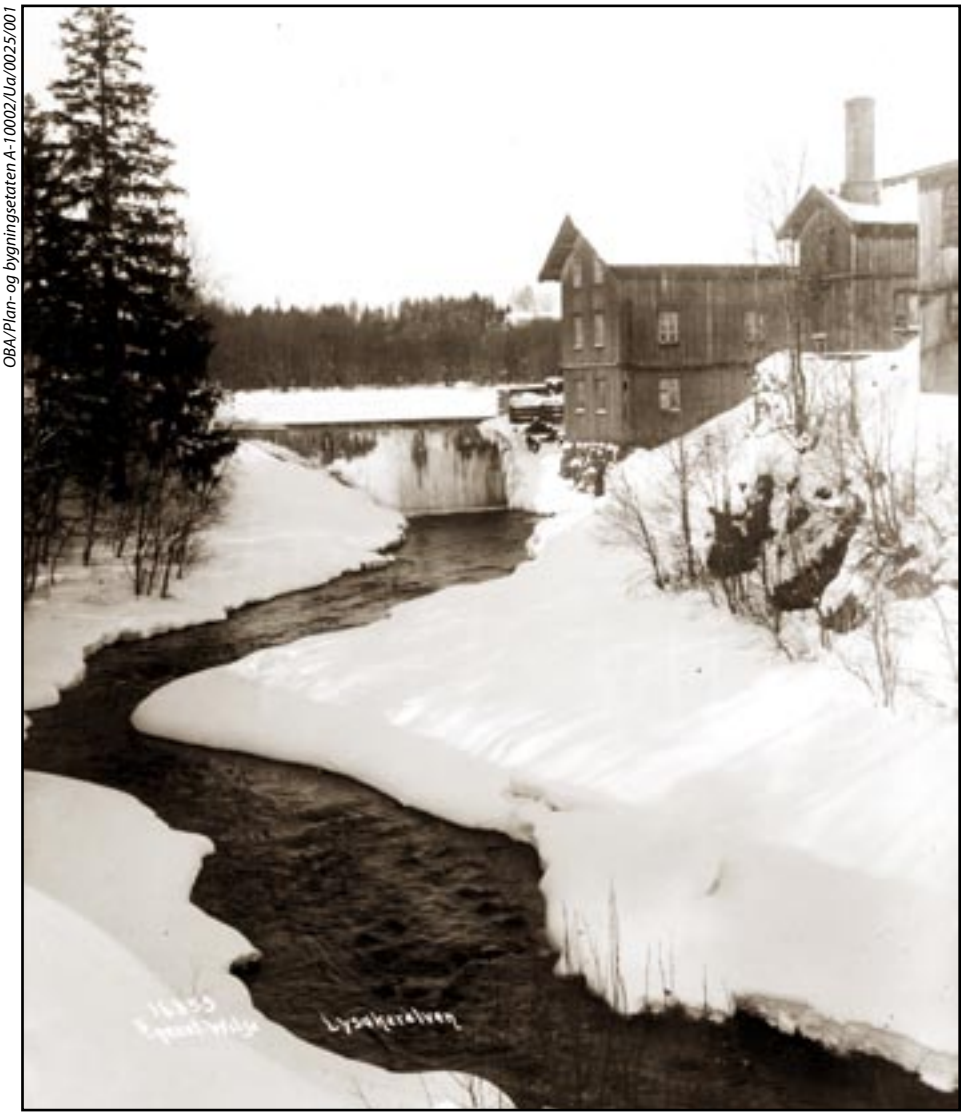

OBA/Plan- og bygningsetaten A-10002/Ua/0025/001

I SKYGGEN AV AKERSELVA. På tross av sin store kraft, sine mange fosser og stryk og store fallhøyde, har Lysakerelva kommet noe i skyggen av «storbror» Akerselva. Elva har imidlertid spilt en stor betydning i hovedstadsområdets historie, fra gammelt av som grenseelv mellom Aker og Bærum, og fra 1948 mellom Oslo og Bærum. Kraften i elva ble tidlig utnyttet, blant annet ved drift av møller.

Til venstre: LYSAKER KJEMISKE FABRIKKER, Norges eldste kjemiske fabrikk. Det første anlegget besto av en svovelsyreavdeling med tilhørende gjødningfabrikk for fremstilling av fosforsyre- og kvelstoffgjødning. Andre viktige produkter har vært saltsyre og aluminiumsulfat. En stor del av produksjonen av salpetersyre og svovelsyre gikk til fremstilling av sprengstoff. Foto: Widerøes Flyveselskap / Vilhelm Skappel, 1951.

Til høyre: VOKSEN MØLLE med møllebygning og tørkehus. Virksomheten ble avviklet 1935 og bygningene revet i 1940-årene. Foto: Wilse, 1914.

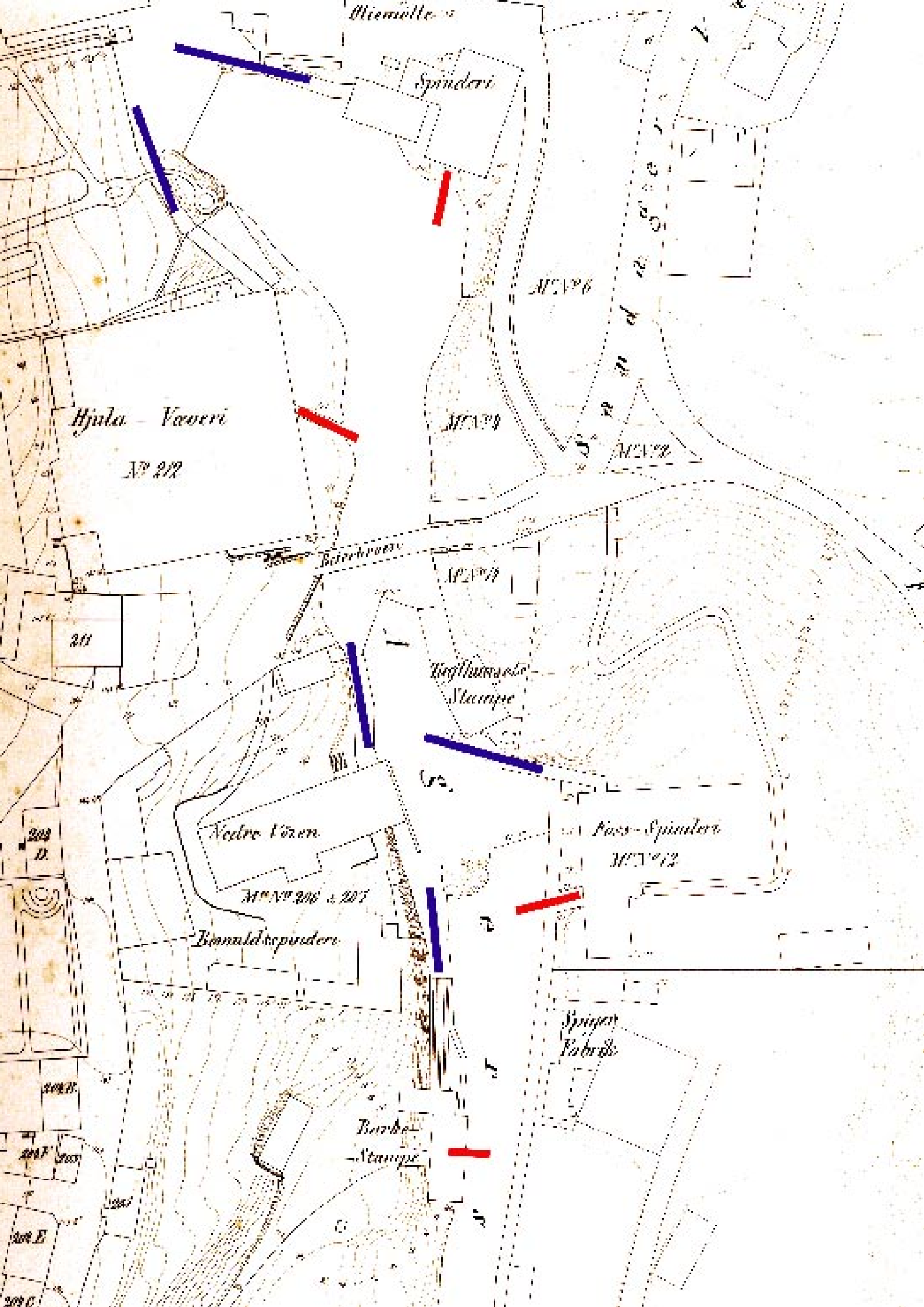
Mühle
Spinderei
Hjula - Väveri
№ 272
Kreuzbauer
Kegelbahn
Stauque
Nedre Väven
Fass - Spinderei
Bimaldtspinderei
Spinner
Fabrik
Burbe
Stauque

OBA/Byantikvaren A20027/Us/0001/215

flom når vannet ble sluppet løs under fløtingen.

Fabrikkeierne langs Akerselva samlet seg derfor i 1854 i en interesseforening, Akerselvens Brugseierforening. Foreningen skulle arbeide for å sikre jevn vanntilførsel i Akerselva, slik at fabrikkene unngikk driftsstans ved tørke og flom. Men det var også en tredje interessent. Kommunen hentet byens drikkevann fra Akerselva, og etter hvert fra Maridalsoset. Drikkevannsbehovet økte voldsomt, både på grunn av befolkningsvekst og på grunn av høyere forbruk enn tidligere. Industrien brukte også mye vann.

Brukseierforeningen kom til enighet med Wedel-Jarlsberg, og overtok vassdragsreguleringen i Maridalsvassdraget. Etter hvert ble det også inngått avtaler med kommunen, der fabrikkene fikk erstatningskraft, mot det vannet vannverket tok ut. I 1954 overtok Oslo kommune hele brukseierforeningen, og det ble til Fløtningsvesenet. I dag fløtes det ikke lenger i Nordmarka, og Vann- og avløpsetaten har ansvaret for vassdragsreguleringen.

Fra vannstrøm til vekselstrøm

Som kraftkilde forbinder vi i dag først og fremst vannfallene med elektrisk kraft. Elektrisiteten gjorde sitt inntog på 1870-tallet. Først ute var industrien. En del fabrikker kunne produsere kraft fra sin egen dynamo ved hjelp av den kraften de allerede produserte med dampmaskin eller hentet ut fra vannfallene hvor de var anlagt.

Det første elektriske anlegget i Kristiania ble installert ved Bentse Brug i 1878, og året etter fikk Christiania Seildugsfabrik et anlegg. Etter hvert produserte mange fabrikker langs elvene elektrisitet. I 1901 hadde 83 bedrifter i Kristiania egne elektriske anlegg, men lite av kraften ble benyttet direkte til produksjon. Det meste gikk til belysning. Muligheten for å sende elektrisitet over større avstander uten vesentlig tap av energi, ble helt avgjørende for utviklingen av vannkraft som energikilde. Vekselstrømsystemet løste problemet.
I 1892 begynte driften av kommunens eget elektrisitetsverk. Den forsynte sentrum med strøm til belysning gjennom et likestrømsystem. Kraften ble produ-

Kart til venstre: VANN INN, AVFALL UT. Ved Sagene lå det flere industrivirksomheter som utnyttet vannet både som kraftkilde og i selve produksjonen. De blå feltene viser vanninntakene, og de røde hvor vannet kom ut igjen, ofte med en lukt og farge som satte et sterkt preg på elva. Originalkart: Næser, 1860.

Over: KRAFTSENTRUM. Sagene har spilt en stor rolle i Akerselvas industrielle historie. Her Hjula veveri 1952. Ukjent fotograf.

Langs Akerselva var det blant annet sager, kornmøller, oljemølle, papirmøller, kruttmøller, barkestampemøller, jernhammere og kobberhammere.

OBA/Oslo Energi A-20138/U/010/039

VANNKRAFT GIR LYS. I perioden 1910-1920 skjedde det en eksplosiv utvikling av elektrisitetens utbredelse i hovedstaden. Mens kun et fåtall av byens innbyggere hadde elektrisitet ved århundreskiftet, dreide det seg om cirka nitti prosent i 1920.

Over: OPPLYSTE GATER. Viktoria terrasse og Ruseløkkveien i kveldsbelysning. 1927. Ukjent fotograf.

Øverst til høyre: LESELYS. Fra en utstilling i 1926 der det ble demonstrert riktig og uheldig leselys. Ukjent fotograf.

Til høyre: HAMMEREN. Der Skjærsjøelva løper ut i Maridalsvannet ligger Hammeren, et navn som absolutt kan knyttes til vannkraft. I 1793 anla Peder Anker en stangjernshammer her. Råjern fra blant annet Bærums verk, ble fraktet hit, smeltet inn i herder og støpt ut i smistykker. Smijernshammeren finner vi ikke spor etter i dag, men Ankerveien gjennom Bærumsmarka og Nordmarka vitner om trafikken til og fra Hammeren. Bygningen på dette bildet er Kristiania kommunes første kraftstasjon fra 1900 på Hammeren. Ukjent år og fotograf.

sert ved dampstasjonen i Rosenkrantz' gate. Vedtaket om å opprette et elektrisitetsverk ble fattet etter en innstilling fra Knud Bryn, daværende direktør i Christiania Telefonselskab. I sin innstilling vurderte Bryn muligheten for å produsere kraft ved hjelp av fall i Akerselva eller andre større elver i nærheten av byen. Han kom til at det ville bli for dyrt, både fordi det krevdes mer investeringer i materiell, og fordi vannfallene i Akerselva ganske enkelt ikke var til salgs. Bryn var også redd for at kraftlinjene ville bli utsatt for hærverk.

Elektrisitet var en luksusvare i begynnelsen, men ble raskt populært. Det gikk ikke mange år før dampstasjonen ikke lenger kunne dekke etterspørselen. Kommunen ville satse på vannkraft, og kjøpte Halfredsfoss i Glomma og Kaggefoss på Modum. I 1906 ble Solbergfoss i Glomma ved Spydeberg kjøpt. Det ble ingen umiddelbar utbygging av i disse fossene. I stedet startet byggingen av et mindre kraftverk, i Skjærsjøelva ved Hammeren.

Skjærsjøelva var en gammel energikilde. Ved Hammeren hadde Peder Anker satt opp en stangsjernshammer i 1793, derav navnet. Bakgrunnen for Hammeren-byggingen var at Christiania Sporveisselskab i 1897 ville gå over fra hestesporvogner til elektriske sporvogner. Da hadde allerede Kristiania Elektriske Sporvei A/S eksistert i noen år, drevet av egen kraft fra en dampstasjon på Majorstua. Kommunens dampsentral hadde ikke kapasitet til å forsyne sporveisselskapet med kraft, og måtte derfor bygge et nytt anlegg. Hammeren kraftverk sto ferdig i juni 1900.

Produksjonskapasiteten til elektristitetsverket ble flerdoblet med dette. Det var ingen tvil om at vannkraft var framtiden, enten man bygget den ut selv eller kjøpte den inn fra andre. Fra 1906 inngikk kommunen en avtale med Glommens Træsliberi A/S om kjøp av kraft produsert ved Kykkelsrud kraftverk i Glomma. I 1913 ble Solbergfossanlegget påbegynt. Med det begynte byen å strekke seg etter kraft i en stadig større avstand fra byen. Fra 1916 begynte Kristiania Elektrisitetsverk å kjøpe opp vannfall i Holsvassdraget i Buskerud. Etter krigen ble Aurlandsvassdraget sikret. Etter kommunesammenslåingen i 1948 kom også deler av Hemsilavassdraget inn i samlingen, kjøpt av Aker kommune i 1917. Disse vassdragene ble i hovedsak bygget ut i etterkrigstiden.

I dag er Oslo knyttet til et energimarked hvor kraften like gjerne kan komme fra et svensk kjernekraftverk eller et dansk vindkraftverk som fra Glomma. Men kraft, og særlig ren kraft, blir stadig mer ettertraktet. De siste årene har man sett på muligheten for å installere mikrokraftverk i vannforsyningsnettet. Kanskje finner man også nye måter å utnytte energien i vannet på.

De ellers så sørgelige prognosene for framtidas klima lover oss i hvert fall at vannet ikke kommer til å slutte å renne i vårt verdenshjørne. Derfor vil vi

OBA/Oslo Energi A-20138/U/009/012

OBA/Akerselvens brugseierforening A-10010/U/001/233

i overskuelig framtid kunne hente kraft ut av vassdragene våre, til eget forbruk og til salg. Forståelsen av den historiske betydningen av vannenergien, kan kanskje hjelpe til med å gjøre oss litt mer ydmyke overfor vår heldige stilling?

Litteratur

Anker Olsen. Kr. Kværner Brug gjennom 100 år. 1953-1953, Oslo 1953

Byantikvaren. Groruddalen kulturminneatlas, Oslo 2004

Christensen, Trygve. Sørkedalsvassdraget og Sørkedalen, Oslo 1997

Erichsen, Egil Werner. Bjølsen valsemølle 1884-1944. Fra vannhjulsmølle til storindustri. Oslo 1946

Holden, Finn. Akergårder i Oslo – en landsens byhistorie, Oslo 2003

Johannessen, Finn Erhard. I støtet. Oslo Energi gjennom 100 år. 1892-1992, Oslo 1992

Johannessen, Finn Erhard, Lise Henriksen og Mentz Schulerud. Fint folk i bratte bakker. Ljans historie, Oslo 1990

Johansen, Tor Are. Under byens gater. Oslos vann- og avløpshistorie, Oslo 2001.

Møland, Tallak. Historien om Nordmarka gjennom de siste 200 år, Oslo 2006.

Norges vassdrags- og energidirektorat. Energifolderen 2006

Røsjø, Ellen. Akerelvens Brugseierforening. Styrte vannet i Norges flittigste elv i Tobias 4/1996

Sollied, P.R. Industrielle anlegg i Aker 1937-1937, bind V, Oslo 1947

TEMMING AV FOSSEKRAFT. I løpet av første halvdel av 1900-tallet kjøpte kommunen en rekke kraftrettigheter for å dekke framtidens behov for elektristitet. Utbyggingen foregikk kontinuerlig, men først på 1960-tallet var behovet dekket uten at byens strømkunder ble underlagt restriksjoner. Solbergfoss kraftanlegg ble satt i drift i 1924.

Under: Solbergfossen før arbeidet med kraftanlegget var i gang. 1916. Ukjent fotograf.

Til høyre: Solbergfoss kraftastasjon. Foto: Wilse.

OBA/Oslo Energi A-20138/U/023/082

OBA/Oslo Energi

OBA/Plan- og bygningsetaten A-10002/Ua/0004/021

Koke, skrubbe, b

TEKST Anne Marit Noraker

Avhengige av vann har vi alltid vært. I dag er det bare å vri eller trykke på kraner og knapper, og vips så flommer dette vårt viktigste næringsmiddel nett-opp dit hvor vi trenger det, og i ønsket temperatur. For oss er det selvfølgelig. For våre forfedre, for ikke å snakke om våre formødre, ville det ha vært rene trolldommen.

Å bære vatten, å bære ved

Tenk bare på alt slitet som opp gjennom tidene er blitt lagt ned i å bære ved og vann – sommer som vinter, ofte i uvær og bitende kulde.

Det var kvinnene, og særlig tjenestejentene, som sto for bæringen, og det var ikke få vedfavner og liter vann som skulle i hus i løpet av et år.

OBA/Plan- og bygningsetaten A-10002/Ua/0004/021

VED EN VANNPOST: Allerede på 1600-tallet fikk Christiania vannposter i flere av byens gatekryss hvor byens innbyggere kunne hente vann og skylle tøy. Vannpost i Maridalsveien 124 på Sagene. 1955. Ukjent fotograf.

RENSLIGHET I BYEN: Hver dag bruker hver nordmann i gjennomsnitt 230 liter vann til personlig forbruk. Aldri har vi vasket klærne våre oftere og aldri har vi dusjet mer. – Og aldri har vi brukt mindre tid og krefter på rengjøring enn hva vi gjør i dag. Folks hverdagsliv har endret seg mye som følge av endringer i teknologi, levestandard og holdninger til renslighet og hygiene.

bære vann

I Christiania ble det allerede på 1600-tallet lagt trerør fra Akerselva og til Akershus festning med forgreninger til vannposter og spillvannsspring i byens gatekryss.

I hundreårene som fulgte ble rørnettet stadig utbygget og vannet ble etter hvert ført ned fra både Maridalsoset og Sognsvann.

Vannpostene var sosiale møtepunkter, hvor klær ble skyllet og mangfoldige bøtter og spann fylt og båret hjem til bakgårdens bryggerhus og grovkjøkken. Gårdeierne kunne allerede fra den første vannledningen ble anlagt, betale en avgift for å få lagt stikkledninger til egen gårdsplass, og i 1858 fantes 335 slike private ledninger i Christiania.

Folk i forstedene hadde ofte lang vei til nærmeste drikkevannskilde. På Enerhaugen var nærmeste vannpost på Galgeberg, og på Grünerløkka måtte man over i Møllergata.

For å slippe den lange veien, var det vanlig å bruke vannet i Akerselva og Torshovbekken til vasking. Til og med til matlaging og drikke benyttet

mange dette vannet, iallfall på dager fabrikkene sto.

Spare vann, spare såpe

Det var ikke rart at det var om å gjøre å spare på vannet. Før 1850 brukte folk generelt lite vann, og varmt vann bare i spesielle tilfeller.

Såpe var kostbart, både å kjøpe og lage selv, fordi den inneholdt fett som var mangelvare i de fleste hjem. I stedet var det vanlig å bruke lut, vann som fisk eller ull var blitt kokt i, kjernemelk og til og med gjæret urin. Verken vask av gulv, kropp eller klær, var noen dagligdags affære, og vannet ble ofte brukt flere ganger.

Den store folkelivsgranskeren på 1800-tallet, Eilert Sundt, skildret i 1869 renslighetsforholdene i Norge. Han beskrev boliger hvor det bare ble vasket to ganger i året, til St. Hans og jul. Samtidig skrev han at de mange steder vasket hver lørdag, i byene gjerne enda oftere.

Gulvvasken foregikk på følgende måter: Enten ved at de slo vannet ut over gulvet og sopte med sopelimen før vannet rant ned gjennom hull og sprekker i gulvet. Eller de lå på kne og skurte med sand, fille eller børste. I byene var nok det siste måten den vanligste. Etter hvert som det ble moderne med malte gulv, gikk folk over til å vaske med grønnsåpe og varmt vann. Om gulvene mange steder ble vasket sjelden, var det likevel vanlig flere ganger i uken å tørke over bord og benker, sope og lufte ut.

Å bade hele kroppen ble gjerne betraktet som unødvendig, og lite passende for voksne folk. Inntil langt utpå 1800-tallet var det ikke uvanlig at folk bare badet til jul. Det finnes flere historier om hvordan hele familier med tjenestefolket brukte det samme badevannet etter tur. I det daglige holdt det gjerne

OBA/Dikemark sykehus 40021/U/001/031

Til venstre: BRYGGEPANNER OG VASKEBRETT. Her vaskeriet på Dikemark. 1905. Ukjent fotograf.

Under: VANNKOKING. Nydalens compagnie. Ukjent år og fotograf.

OBA/Nydalens Compagnie A-10093/U/001/053

med et vaskefat og en storrengjøring av kroppen en gang i mellom. Uken ble gjerne oppfattet som en sammenhengende arbeidsøkt, og plassen og forholdene ellers tillot oftest ikke personlig hygiene. Byens tjenestefolk, iallfall mennene, vasket seg, gredde håret og skiftet til helgeklær hver lørdagskveld.

«(…) mangen trøie eller buxe slides op uden at have smagt andet vand end nu og da lidt regn», skrev Sundt. Noen vasket klær forholdsvis ofte, andre nesten aldri. Det vanlige var at klær som var «usædvanlig tilsølede», måtte i vann med det samme, men at klesvasken for øvrig ble samlet opp. På storgårdene på bygdene hadde en oftest så mange klær at de bare trengte å vaske en gang i året, og klesvasken kunne ofte ta en måneds tid.

Også i byen sydde og broderte de vordende husmødre «tolv av hvert» før de ble gift, slik at de senere i livet skulle ha tilstrekkelig rent tøy mellom klesvaskene. Mange hadde imidlertid ikke mer enn ett eller to sett med arbeidsklær og sengetøy.

Å vaske skjorter og lintøy hvitt, ikke minst uten bruk av såpe, var selve prøven på «Vaskepigens Kunst». Sundt påpekte at prestisjen rundt store hvitvasker var en demonstrasjon i evne, vilje og mulighet til å vaske hvitt, og i tillegg en demonstrasjon av rikdom på tekstiler.

Selve storvasken krevde så mye arbeid at mange familier leide inn vaskekoner, i tillegg til at de hadde hushjelp. Vask og tørk av klær foregikk først og fremst i det offentlige rom.

I byens bakgårder fantes tørkesnorer og felles bryggerhus, med bryggepanne, vaskestamp og vaskebrett. Når vasken skulle skylles, var det mange som bar klesbyltene til Akerselva eller nærmeste vannpost.

En mangfoldighet av misligheter

Velstående familier på vestkanten hadde oftest romslige og velstelte hjem bygget etter tidens byggeforskrifter. I tillegg hadde de tjenestejenter til å holde huset i orden. Husfruene vasket lite selv, men forventet gjerne orden og renslighet, og tjenestejentene hadde ofte både tolv og seksten timers arbeidsdager. Forskjellene i byen var imidlertid store.

Christiania kommune tok tidlig ansvar for blant annet byggekontroll, vanntilførsel, avrenning av grunn- og overvann, gatefeiing og nattlig vakthold. Utenfor bygrensene var imidlertid det meste lov. For forstedene i Aker fantes få offentlige reguleringer på 1800-tallet.

De manglende offentlige reguleringene i forstedene bidro til «en mangfoldighet av sanitære misligheter», skrev Christian Gierløff. Gatene og gangene var smale og krokete, og boligmassen besto gjerne av en blanding av små bindingsverkshus, dystre små industribygninger, trangbodde leiegårder, rare tilbygg og falleferdige uthus og staller.

Arbeiderstrøkene var preget av forfall, slum og fattigdom. Der folk bodde tettest, som i Møllergata, Pipervika, på Vaterland og Grønland, var hygieneforholdene ekstra dårlige. Mange bodde i kjellerrom og kott uten verken vinduer eller tilgang til kjøkken, og arbeidsledigheten var høy og alkoholproblemene store.

Mangel på vannavledning, drenering og grøfter ga problemer med søle og stillestående, stinkende skyllevann ute, og hussopp, mugg og fukt inne. Dårlig luft og dårlige sanitære forhold gjorde folk syke, og arbeiderstrøkene var flere ganger arnesteder for dødbringende epidemier.

I byens bakgårder fantes som regel både søppelbinger og lange rekker med bøttedoer, eller «priveter», med tilhørende surrende grønne spyfluer og forferdelig stank. Nattmannen tømte utedoene. Inspektører fra Sundhetskommisjonen og Helserådet kontrollerte at vannposter og avløp ikke var tette, og at kloakkbøtter og søppelbinger ble tømt. Fra slutten av 1800-tallet var det vanlig å ha kloakkbøtter inne i trappegangene, og det ledet ofte til *«et nesten ubeskrivelig svineri, og formentlig infeksjon av forskjellig art, særlig for barn som leker i trappene»*, skrev Christian Gierløff om forholdene rundt år 1900.

Problemer med manglende avrenning, gjorde at kommunen fra midten av 1800-tallet bygde tørrsteinsrenner for å lede kloakken ut i nærmeste vassdrag.

Etter hvert som bekkene mer ble å regne som åpne kloakker, ble de overvelvet og omgjort til kloakkledninger for kommunen. 47 av disse bekkene eller kloakkledningene gikk rett ut i Akerselva, og 42 endte direkte ut i havneområdet. Det er vanskelig å forestille seg hvordan fargen og duftene må ha preget Akerselva, havneområdet og folkebadene i fjorden.

Folkeopplysning om hygiene

Lenge ble ikke skitt regnet som farlig, men heller som vanærende eller mistenkelig. På midten av 1800-tallet oppdaget imidlertid vitenskapsmenn bakteriene og den rollen de spilte for de store, smittsomme folkesykdommene.

Ekspertene var sterkt kritiske til renholdet rundt omkring i norske hjem. I 1850 ga lege og hygieneprofessor Fredrik Holst følgende beskrivelse av boforholdene i et hus på Grønland, der ti av i alt elleve beboere var døde av kolera*: «I førstenevnte Gaards nederste Etage beboede 2 Familier, bestaaende av 2 Mænd, 2 Kone og 7 Børn, tilligemed 2 Grise i et og samme værelse (…). Dette Værelse var deres eneste Bolig og tjente dem tillige til Kjøkken. Deres Leie var Straa og Høvelspaan. Under Gaarden var der en Kjælder, bestemt til Bolig for Mennesker, men siden afvigte Februar halvfuld av Vand, som en ny Eier begyndte at lade udpumpe, (…) under hvilket Arbeide en fast utaalelig stank udbredte sig af det raadne Vand. Da kjælderen var udpumpet, fandtes paa dens Gulv raadne Rotter, Muus og Katte.»*

Eilert Sundt hadde også som mål å drive opplysning om «Flid og Fremskridt i Landet». Det unike med hans verk var at han i stedet for å kritisere hva folk unnlot å gjøre, gikk inn for å drive opplæring ved å beskrive hva folk gjorde rundt om i landet, i stedet for å kritisere. Han påpekte hvor viktig det var å holde sitt hus i orden, særlig for de fattigste: *«jo ringere et hus er og jo tarveligere dets stell, des mere gjælder det om mest muligt af renlighed og orden, som skal forgylde ringheden og forherlige tarveligheden.»*

Mot slutten av 1800-tallet fikk renholdet et mer vitenskapelig preg. Samtidig fikk folk bedre råd og flere

OBA/Byarkitekten A-10002/U/10005/041

gjenstander hjemme. Det kom ut flere bøker om hvordan man kunne bevare inventar, gulv og tak i alle husets rom, om badeinnretninger for private hus og for arbeiderbefolkningen, om matlaging og husmorens øvrige oppgaver.

I skolene måtte barna stave seg gjennom helseregler som understreket hvilken velsignelse det var med daglig kroppsvask, stell av håret, rene og tørre klær, rene og luftige rom, god bordskikk og fravær av sterke sinnsbevegelser. I Ottilia Adelborgs norske utgave av «Pelle Snygg og barnen i Snaskeby» (1896), kan vi lese side opp og side ned med tekster som denne: «*Petter tar tre piker nå som han greier håret på. De sparker og de skriker, men blir snart snille piker – for lange fletter får de, og fornøyde går de. Se med svampen myk og stor vasker seg Katrinemor. Berit tørker seg og gnir slik at huden riktig svir.*»

Det ble etablert flere husmorskoler, og både det offentlige og såpefabrikken Lilleborg tok aktivt del i opplysningsarbeidet med opplæring, demonstrasjoner og etter hvert reklamefilmer.

Renslighetsoppdragelsen hvilte også i stor grad på tjenestefolket. Etnologene Frykman og Löfgen skriver om hvordan tjenestejentene tok etter når de selv giftet seg og fikk barn: «*Den jenta som hadde tilbragt år av sitt liv med å tørke støv, rydde, skure, stelle og vaske i en byleilighet, bar sannsynligvis en bagasje av orden og system med seg inn i sitt eget hjem. Hadde hun også pusset nesa på borgerbarn og lært dem å komme til bords med rene hender og sett deres belevne opptreden, fikk hun forbilder for sin egen barneoppdragelse som må ha vært betydningsfulle.*»

Mot slutten av 1800-tallet hadde politikerne stadig større interesse for «den store ubemidlede klasses ve og vel». Kommunen opprettet et eget boligkontor i 1897, og bygget leilighetskomplekser og arbeiderboliger for «den mindre bemidlede klasse».

KLÆR TIL TØRK i bakgården i Seilduksgata 15, sett mot sør. 1955. Ukjent fotograf.

OBA/Byarkitekten A-20031/U/0003/017

NYTT SANITÆRANLEGG på Hersleb skole, 1922. Ukjent fotograf.

Folkebad og hygienekontroll

Fra midten av 1800-tallet fikk stadig flere bygårder installert tappekraner med utslagsvask.

Daglig vask av ansikt og hender ble utbredt, og mange badet i stamp på kjøkkenet eller i bryggerhuset. I en tid hvor folk bodde trangt, hvor innlagt vann var luksus og kun et fåtall leiligheter hadde eget bad, var de offentlige badene gode å ty til etter hvert som de kom.

Den første badeanstalten kom i 1861. Da bygde Thorvald Meyer, den rikeste mannen i byen, Christiania Vadske- og Badeanstalt. Han ønsket å gi byens innbyggere en «Forbedring af de arbeidende Klassers sociale og fysiske Stilling». Badet hadde vaskekummer og dampruller, og tolv første- og seksten annenklasses karbad.

To år etter at badet sto ferdig, ga Meyer hele badet til kommunen. Allerede de første årene hadde badet årlig tretti tusen besøkende, og pågangen var særlig stor rundt de store høytidene og på lørdagene. Folk benyttet seg av det nye tilbudet, og kapasiteten på Torggata bad ble snart sprengt.

OBA/Byarkitekten A-20031/U0004/016

OBA/Byarkitekten A-20031/U0004/018

I tillegg fantes sjøbadeanstalter, badehus og styrtbad på Sjølyst, Hygea, i Pipervika, på Vippetangen og Tjuvholmen. De to siste var gratis, den ene forbeholdt kvinner, den andre menn.

Til tross for tilbudet, kan vi i et foredrag holdt i Foreningen for sundhetspleie i 1885, lese at byens arbeidere likevel i altfor liten grad benyttet badeanstaltene.

Man mente årsaken var todelt: Noen av tilbudene var for dyre, andre for langt unna både fabrikkene og arbeiderboligene. Fagfolk og politikere diskuterte hvordan man skulle klare å gi arbeiderbefolkningen mulighet til lettere å få vasket seg.

Konsekvensen var at det på slutten av 1800-tallet ble bygget folkebad på Enerhaugen og Sagene, og i perioden frem til 1931 ble det bygget enda sju kommunale innendørs- eller svømmebad.

I tillegg sørget kommunen for å installere sanitæranlegg både i arbeiderboliger, på fabrikker og på skoler.

Bystyret gjorde vedtak om hvordan badene skulle benyttes, og innførte hy-

NYBADEDE OG RENE GUTTER. Ila skole, 1916. Fotograf: Wilse.

Under: DUSJROM på Ila skole 1916.. Fotograf: Wilse.

gienekontroll for alle byens skolebarn. Innføring av obligatorisk dusj etter gymmen var også et ledd i dette arbeidet.

Klesvasken blir privat

Som følge av ny teknologi på slutten av 1800-tallet, ble det mulig å legge inn vann i leilighetene oppover i etasjene, og dermed ble det vanligere å bygge høyere hus. De nye bygårdene fikk tørkeloft og bryggekjellere, og ofte egne rom for rulling av tøy. Det var en stor forbedring å få tappekraner med kaldtvann inne til de vedfyrte bryggepannene, men den nye boligstandarden var på mange måter også tungvint.

Historikeren Knut Kjeldstadli beskriver godt hva slags slit tjenestejentene må ha hatt: «*Først ned tre etasjer for å legge tøyet i bløt, opp igjen, ned for å fyre opp bryggepannene, opp og vent og ned, og så kan du begynne å vaske med skurebrett og grønnsåpe. Takhøyde 1,80 m. Vel ferdig, bærer tøykorga opp til tørkeloftet i femte etasje, gjennom en korridor så lav at du må bøye ryggen. Etter tørken bærer du tøyet seks etasjer ned til rullerommet i kjelleren. Takhøyde 1,70 m. Så på nytt opp i leiligheten i tredje etasje.*»

Storvasken tidlig på 1900-tallet vokste seg stadig større. Vasken besto særlig av tøy av hvit og lys farget bomull, og mye av dette var rulle- og stryketøy som krevde omfattende etterbehandling. Med enkle hjelpemidler og dårlig tilgang på vann representerte den stadig voksende klesvasken en stor arbeidsbyrde for kvinnene. Fagfolk og politikere diskuterte vaskeproblemet, og de var enige om å utvikle teknologien og innføre kollektive løsninger for vask av klær. Etter annen verdenskrig ble det bygget både kommersielle vaskerier og felles vaskekjellere for borettslag og flermannsboliger.

Fellesvaskerier ble imidlertid aldri noen stor suksess i Norge. I stedet valgte folk flest å kjøpe seg sin egen private vaskemaskin. Årsakene var nok sammensatte. Det ble færre tunge løft og mindre gåing. I tillegg oppleves ofte skittentøy som noe intimt som mange ikke ønsker at naboene verken skal kontrollere eller irritere seg over. Også klestørken har flyttet inn i den private sfæren, med tørketromler og tørkeskap, og i de senere årene har tørking av klær i bakgården blitt oppfattet som både fattigslig og stygt.

Nye effektive tøyvaskemidler og ny teknologi medvirket til at både tøyet og kvinneryggene slapp unna slitet fra den omstendelige gnikkingen på vaskebrettet. Veksten av klesvask øker stadig og skyldes både mer klær, mer vaskbare og lettstelte klær og økt byttefrekvens for klær og håndklær.

Mindre stank og slit og støv på hjernen

Baderom og styrtbad ble installert i enkelte hjem på vestkanten på 1860-tallet, og på slutten av 1800-tallet fikk flere av de nye bygårdene der innlagt vann og vannklosetter. I 1911 ble byens første kommunale renseanlegg satt i drift, og i tiårene som fulgte ble det gjennomført både en omfattende rensing av havnen og elvene og en storstilt ombygging av byens kloakksystemer. Samlet fikk alt dette stor betydning for både stanken, smitterisikoen og vannforbruket i byen.

Det tok imidlertid generasjoner før folk flest fikk bad og vannklosett i leilighetene sine. I år 1900 hadde 106 leiligheter vannklosett, etter første verdenskrig 10 000 og i 1940 var antall vannklosetter oppe i 75 000. I 1940 hadde kun to av tre leiligheter på østkanten bad.

På slutten av 1950-tallet var likevel fortsatt én av fire boliger uten innlagt vann. Den store boligsaneringen på

STANDARD MELLOMKRIGSKJØKKEN. Først på 1930-tallet kom en ny boligstandardnorm som medførte at alle nye bygninger ble installert med elektrisitet og innlagt vann. Ukjent fotograf.

OBA/Boligdirektøren A-20018/U/0001/208

OBA/Byggedirektøren A-20033/U/0004/007

RENHOLD I FOKUS i ett av byens skolekjøkken. Ukjent år og fotograf.

1950- og 60-tallet, på Enerhaugen og flere andre steder i byen, ble blant annet begrunnet i behovet for å gi byen som helhet bedre sanitære forhold.
Først på 1930-tallet kom en ny boligstandardnorm som medførte at alle nye bygninger ble installert med elektrisitet, moderne sentralfyr, bad og vannklosett. Det ble vanlig at unge kvinner gikk husmorskole, og samtidig ble det stadig mindre vanlig å ha hushjelp.

På femtitallet kom mye ny teknologi som var med å rasjonalisere husarbeid. Komforten ble større og en ny standard for familielivet dukket opp. Selvoppfordrende skulle husets frue ha fulltidsjobb som husmor hjemme. Hun skulle sy, rydde, bone, vaske, lufte, banke, børste, trøste og samle familien til sunne felles måltider, lørdagskos og søndagsturer. I perioder hvor husmoren trengte hjelp eller avlastning, leide mange inn profesjonelle husmorvikarer.

Mye av arbeidet som før ble tatt hånd om privat – som for eksempel snekring, søm og slakting, baking og sylting, samt pleie og pass av både syke, barn og gamle – gjøres i dag i offentligheten. Når det gjelder vasking av klær og kropp, har det gått den motsatte veien: Fra felles vaske- eller badeplasser ute, via vaskekjellere, folkebad og hygienekontrollen på skolene, til private vaske- og baderom inne i den enkelte boligen.

I dag ser det ut til at de fleste tåler mer skitt i hjemmet. Frekvensen av gulvvask, støvtørking og sølvpuss er langt lavere enn for få tiår siden. Få bruker også mindre tid på matlaging og måltider enn vi nordmenn gjør. Kvinner i dag er som regel ute i jobb, og vi har mer fritid enn noen gang. Samtidig er normen i dag at kroppen og klærne alltid skal være nyvasket. Vi dusjer og vasker klær som aldri før. Og det er stadig kvinnene som tar hovedansvaret for vaskefesten.

Uten umenneskelig arbeidsinnsats er det blitt mulig for alle å oppnå et liv i rene, luktfrie omgivelser. Men Sundt viser i sin bok at sansen for renslighet er gammel i vår kultur. Hovedårsaken til at vi vasker oss selv, våre klær og våre barn er, i følge etnologen Ingun Grimstad Klepp, stadig den samme: Vi kappes om å være rene og frykter vanære og sosial eksklusjon om vi lar det være.

Kilder og litteratur

Sundt, Eilert: Om renligheds-stellet i Norge. Oslo, 1975 (1869)

Gierløff, Chr.: Liv og død i Norge (1933)

Klepp, Ingun Grimstad: «Fra rent til nyvasket – skittent og rent tøy», SIFO-rapport, Oslo 2003

Frykman, Jonas og Orvar Löfgren: Den kultiverade människan, Lund 1979

Kjeldstadli, Knut: Den delte byen, Oslo

Johansen, Tor Arne: Under byens gater, Oslo 2001

Bentzen, G.E.: «Om badeinretninger i private huse og for arbeiderbefolkningen». Foredrag i foreningen for sundhetspleie mai 1885, Kristiania 1886

OBA/Byarkitekten A-20031/U0003/007

«I MIMERS BRØND ER VANDET KOLDT - FRA HEDENOLD I ÆRE HOLDT». Mimes brønn er navnet på kunnskapens og vishetens brønn i norrøn mytologi. Barna fra Hersleb skole slukket ofte tørsten fra «Mimes brønn». 1922. Ukjent fotograf.

- OG DEN SOM HADDE EGEN BÅT! Et stort flertall av de fotografiene Byarkivet har av barn er tatt ved vann, særlig i den store fotosamlingen etter Parkvesenet, der motivet ofte er barn som leker ved en plaskedam i en av byens mange parker. Dette fotografiet er ikke noe unntak. Frognerparken, 1925. Fotograf: Neupert.

Opplevelser ved vann

OBA/Parkvesenet A-20145/U0005/090

TEKST Anette Walmann

Slår man opp på ordet rekreasjon i fremmedordboka, er dette begrepet definert som «hvile etter hardt arbeid».

Og lenge var det nettopp arbeidet ved vann som også gav opphav til rekreasjonen ved vann. Kvinner møttes ved vannposten, her var det prat og latter og utveksling av erfaringer. Fløtere møttes ved vassdragene, og før tømmeret skulle slippes nedover vassdraget, festet de ved dammen. Om vinteren trakk folk ut på isen for å se på arbeidet som foregikk der. Kjølhaling og arbeidet med å hugge råk i isen var populær underholdning.

Med industrialiseringen fikk folk mer regulert arbeidstid og skillet mellom arbeid og ledig tid ble skarpere. Fritid ble etter hvert et gode som var folk flest forunt, og de store massene inntok nå Marka, strendene og øyene.

Rekreasjon i tilknytning til vann har med andre ord alltid funnet sted, men den formen den har tatt og verdiene den har vært forbundet med, har variert.

I uminnelige tider har vann hatt en magisk tiltrekkingsevne på folk. I flytende form, som is, snø og damp har vann vært og er fortsatt en kilde til rekreasjon.

«Alle stevnemøder al kurtise og al den almindelige nødvendige flirtation i en større stad hørte banen til. Karl Johan laa øde og forladt. Men tiderne forandres og vi med dem. Mange af Eder som nu (i 1890 årene) smarte og smidige i stramtsittende tricots paa fjærlette Axel Paulsen-skøiter og Harald Hagenracere sætter dype runer i isen ude paa Frognerkilen med en eller annen kamp for øie, I skylder maaske den gammeldagse, men koselige skøitebane udenfor fæstningsmurerne Eders tilværelse. For der traf pappa mamma, og der nede er saa mangt et lunt hjem stiftet under de kjøligste, men så romantiske omstændigheder» (Hagbart Wergeland, gjengitt av Jacob Vaage i Byminner 3, 1971).

OBA/Nedre Bekkelagets vel A-10362/U/0001/102

Natursyn i endring

På 1700-tallet begynte eliten i Christiania å søke ut i naturen for rekreasjons skyld. Velstående kjøpmenn og embetsmenn fikk oppført flotte landsteder på løkkene omkring byen. Mens de bodde og arbeidet i byen, tilbrakte de stadig mer av sin ledige tid på landstedene, hvor de kunne nyte frisk luft og natur. Disse løkkeeiendommene ble også arena for et storslagent selskapsliv. Om dagen fikk gjestene koble av med spaserturer i de grønne, roturer, jakt og fiske, mens de om kvelden samlet seg til overdådige festmiddager.

Denne bevegelsen ut i naturen var starten på et romantisk natursyn hvor man dyrket landskapets skjønnhet.

En forutsetning for en holdning hvor naturen ble et sted for rekreasjon, var at naturen i mindre grad ble betraktet som produksjonssted. Det vil si det forutsatte en gruppe som ikke hadde naturen, skogen eller sjøen som arbeidsplass. Først på litt avstand kunne man betrakte naturen som et vakkert landskap.

Men naturen og friluftslivet var også treffsted for de bredere lag av befolkningen, et sted som man oppsøkte for å la seg underholde. Dette gjenspeiler ikke nødvendigvis et nytt natursyn, men var en billig form for forlystelse og rekreasjon.

På glattisen!

«Paa Kristianiafjordens Is har kanskje det eneste ejendommelige som Kristiania har ejet af Folkeliv udviklet sig… Man var paa en Gang Tilskuer og Aktør. Man kom for at se og for selv at sees. Der reistes Boder paa Isen, man kogte Kaffe ude paa Nakholmen og hvilte Benene med en liden Dansemorro i en vik af Bundefjorden. Der var over det isbundne Kristiania en Venlighed og Omgjengelighed som man hos sydligere Byers Befolkning møder ved deres store Skogfester eller Løvspring. Kristiania har ikke givet Folkefester senere, som dem der fejredes paa Isen».

Slik beskrev Dagbladet i 1886 det folkelivet som utspant seg på den isbelagte fjorden. Det var mye å se på fjorden vinterstid. Isbryting, som gjerne ble kalt isvekking, trakk mye folk, både arbeidskarer og publikum.

Arbeidet med å hugge råk i isen fra havna og ut i åpent farvann var tungt og krevde mange mann. Visstnok kunne opp mot hundre mann samles om arbeidet. Det spektakulære arbeidet var populær underholdning, og folk trakk ut på isen for å se på.

Det gjorde også selgerkoner, som så sitt snitt til å tjene en slant på å selge kaffe og andre drikker som varmet i kulda. Isvekking på gamlemåten tok slutt i 1878, da kommunen gikk til innkjøp av isbryteren Mjølner.

Det var ikke bare spektakulært arbeid som skapte underholdning på isen. Like viktig for at fjorden på 1800-tallet var å anse som et sentrum for byens underholdning, var de idrettskonkurranser som utspant seg på isen. På slutten av 1700-tallet og begynnelsen av 1800-tallet var det travløp og ispigging man konkurrerte i. Presten J.N. Wilse beskrev kappkjøring med travhest og slede på isen i Bjørvika så tidlig som i 1762-63:

«Jeg reiste ud af Byen lige over en Vig, Bjørnevig, (…) og forbi endeel Tilskuere af en Kap-Kiørsel med Travere, det er Heste, som af Naturen og ved nogen Afretning tage sær lange og hurtige Trav for en Slæde».

Premien til vinneren av løpet var en pengepremie som skal ha tilsvart mellom to og tre månedslønner for en ufaglært arbeidsmann.

Senere var det skøytesporten som ble publikumsmagnet nummer en. Christiania Turnforening arrangerte det første skøyteløp utenfor festningen i 1863, og i 1864 ble Christiania Skøiteklubb stiftet. Interessen for skøytesport steg raskt. I 1864 hadde skøyteklubben 273 medlemmer, 15 år senere var medlemstallet oppe i 4077. I 1879 skal det ha vært 100 000 besøk på den nye skøytebanen i Frognerkilen og i 1880 over 150 000. Også lenge før sporten kom inn i organiserte former, hadde folk møttes på skøytebanen. I 1894 mimrer en skribent i Norsk Idrætsblad om de gode gamle dager på isen utenfor festningens voller:

«Studenter med duskelue og kokarde, kadetter i stramme uniformer, sjøgutter i mørke pjekkerter med blanke knapper, eldre herrer i bonjour og flosshatt og «på de talrige Bænke sad dydsirede Jomfruer i kulørte kyser og brogede Bashliks og strakte sine andalusiske Smalben frem til de knælende Ungersvende som strammet det blanke Staal til deres spæde Fod ved et høist indviklet Remsystem» (Jakob Vaage, Byminner 3, 1971).

Sommer på fjorden

Men det var ikke bare om vinteren folk samlet seg ved og på fjorden. Lyst- og piknikturer langs strandlinja fra Frognerkilen til Grønlikaia, eller til Ladegårdsøen (Bygdøy), var en yndet søndagsaktivitet. Et og annet bad ble det vel også anledning til. Det var rikelig med fine badeplasser i nær tilknytning til byen.

Etter hvert som havnetrafikk og forurensning truet badeplassene nærmest byen, trakk folk utover til øyene og langs Bunnefjorden. Ellers var det mange populære badeplasser langs Akerselva, ved Stilla og Lille-Stilla.

Når det gjelder det man kan kalle idrettsliv på fjorden sommerstid, hadde det et langt mindre folkelig preg enn vinteridrettene. Seiling, roing og svømming var tidlige sommeridretter knyttet til vann, og særlig roing hadde et tydelig overklassepreg fra starten av.

Christiania Roklubb var byens første roklubb, og ble konstituert 15. mai 1878. Med en årlig kontingent på tjue kroner, i tillegg til ti kroner i innmeldingsavgift, var medlemstallet begrenset; kun tjueen var medlemmer det første året. Da kontingenten ble satt ned til ti kroner et par år senere, økte medlemstallet, men det manglet fortsatt mye på å være en folkesport. Norske Studenters Roklubb kom til i 1887. I 1903 flyttet klubben inn i nytt klubbhus på Bygdøy. Samme år finner vi følgende beskrivelse av aktiviteten i klubben i Norsk Idrætsblad:

«Det var den 5. september dette aar det nye baadhus ude ved «Dronningen» blev indviet; men allerede før huset var færdig samledes i sommerens løb kvæld etter kvæld talrige studenter derude for at øve sin herlige idræt. Man saa adstadige academiske borgere med dypsindige aaretag stævne mod Nakholmen (ca. 500 meter utenfor Bygdøy) for at faa sig et raskt bad. Naar saa dagens slid og slæb var over samledes unge og gamle paa den vidunderlige veranda. Den som har seet Christianiafjorden en sommeraften, glemmer det aldrig.

(...) Om søndagene drog gjerne hele flotillen afsted. En flok hjemsøger Bundefjordens kyster, Nesodden og fastlandet til fjordens inderste krik ved nesset. Andre drager udover Vestfjorden til Sandviken og alle de øer og bugter, som her danner et forvirret arkipel. Der bades, koges kaffe, spises og fremforalt forhandles mere eller mindre filosofisk om roidrættens herlighed og de enkelte roeres dygtighed. Om kvælden glider baad efter baad mod «Dronningen» og en sidste styrt afslutter dagens høitid».

Lystseilas på fjorden hører vi om alt i 1700-årene, men man må et stykke ut på 1800-tallet før seiling, for rekreasjonens skyld, fikk et visst omfang.

I 1853 ble Norges første båtforening stiftet, nemlig Revierhavnens Baadforening. Første motorbåt kom ikke før i 1891, så inntil den tid var det vindkraft eller muskelkraft som sørget for framdriften. Byens første kappseilas ble arrangert i 1865.

Med økende oppmerksomhet rundt sporten var det grunnlag for opprettelsen av Christiania Seilforening i 1878. Fra 1904 kunne klubben, etter en sammenslutning, smykke seg med navnet Kongelig Norsk Seilforening. Det skal ha vært både fiskere og mer velstående lystseilere blant deltakerne i de tidligste regattaene.

Ettersom seilingen utviklet seg og det fantes et større og bredere utvalg i utstyr og båtmateriell, krevde sporten i økende grad et solid økonomisk grunnlag.

Sjøbad

Etableringen av byens første sjøbad i 1820 var begynnelsen på rekreasjon knyttet til badeanstalter av forskjellig

Til venstre: STORVARP I BUNDEFJORDEN. Interesserte kikker på fangsten av ei stor Håkjerring på isen ved Ljanslandet i 1890-årene. Fotograf ukjent. Fotosamlingen til Bekkelaget vel.

PÅ GLATTISEN. Byens mange plasser ble brukt som skøytebane om vinteren. Her ser vi Kjell Hox i Torshovparken i 1931. Ukjent fotograf.

OBA/Fotodugnad på Sagene a002/003

slag. Det var Selskabet til Christiania Byes Vel som sørget for byens første sjøbad, med det formål å hindre at skikkelig og forsvarlig hygiene gikk på anstendigheten løs. Nye borgerlige idealer hadde fått fotfeste blant de øvre lagene av befolkningen, og kropp og nakenhet ble sterkt tabubelagt. Fribading langs strendene og i elva vakte anstøt og måtte bekjempes. Det nye sjøbadet ved Revieret var et slags badeskip; et badehus med seks adskilte baderom bygd på en slags flåte. De besøkende ble rodd ut til sjøbadet og vel framme kunne de bade sine kropper uten å blottlegge naken hud.

Sjøbadet på Revieret var som nevnt i forrige artikkel den første av en rekke badeanstalter. I 1839 åpnet herrebadet «Hygæa», samt et bad beregnet på «simplere klasse», og i 1840 fikk damene et flytende bad på Tjuvholmen.

Mot slutten av 1800-tallet var det en krans av badehus fra Tjuvholmen i vest til Grønlia i øst. Kommunen overtok herrebadet for «den simplere klasse» i 1859, og senere damebadet på Tjuvholmen.

Men selv om de kommunale sjøbadene var rimelige, fortsatte folk flest som før; de badet der det måtte passe dem. Muligens så de ikke helt poenget med å skulle betale for å ta seg en dukkert i sjøen.

Innendørsbad

I 1861 fikk byens innbyggere sin første innendørs bade- og vaskeanstalt Christiania Bade- og Vaskeanstalt, senere Torggata bad.

Badeanstaltene, utendørs som innendørs, ble bygd i en tid da innlagt vann var en luksus hvor kun et fåtall leiligheter hadde bad. Så sent som i 1940 var fortsatt to av tre leiligheter på østkanten uten bad. Badeanstaltene vokste fram i takt med en økende bevissthet om sammenhengen mellom renslighet og helse.

Allerede med etableringen av de første sjøbadene, fantes det også et element av rekreasjon. Ved herrebadet «Hygea» var det, i tillegg til badeværelser med badekar og værelser med tilgang til «aaben sjø», også restaurant med «Conversationssalon, Buffet og Altaner udimod Havnen». Etter et forfriskende bad kunne gjestene nyte et måltid, vakker utsikt og frisk sjøluft. Barberer og frisør var også en del av tilbudet.

OBA/Grefsen sanatorium A-10021/U/001/004

NATUR OG HELSE. Tanken om at natur, frisk luft og kanskje et kaldt og forfriskende bad i tjernet, virker positivt inn på kropp og sinn, er gammel. Pasientene på Grefsen Sanatorium dro på utflukter i nærmiljøet, på dette bildet til Trollvann. Ca 1900. Ukjent fotograf.

OBA/Grefsen sanatorium A-10021/U/001/016

På hjørnet av Munkedamsveien og Ringsgangen lå det private Christiania bad som ble opprettet i 1883. Dette var ikke noe ordinært folkebad, men et bad som rettet seg mot «fintfolk». Hovedattraksjonen var romerbadet, med elegant innredede saler og rom; avkledningsrom, bassengrom, varmluftsrom og dusj- og innsåpningsrom som alle bar latinske navn.

Kontrasten mellom disse private badeanstaltene og de kommunale folkebadene var stor, og muligens var rekreasjonsaspektet svakere ved de kommunale folkebadene. Det er umulig

å vurdere hvor stor del av badingen i de kommunale badene som var av fornuftsmessige og hygieniske årsaker, og hvor mye som var for rekreasjon. Og det er da heller ingen motsetning. Badene var en møteplass; her traff de naboer og skolekamerater. Mange Oslo-folk har tatt sine første svømmetak i bassenget på et folkebad. Men slike forhold sier kildene lite om. Vi ser bare at folk strømmet til badene. Og i følge Arbeidernes leksikon (1932) har bad vært kjent fra menneskenes eldste historie, *«og synes alltid å ha vært fylt også med andre behov enn de hygieniske»*.

Kurbad

En annen type badeanstalter som hadde mindre med renslighet å gjøre, men som også hadde fokus på helse- og sunnhetstilstand, var de såkalte kurbadene. Opphold på fasjonable «vandkuranstalter» var en europeisk trend som startet på 1700-tallet og nådde sitt høydepunkt midt på 1800-tallet. Det første helsebadet i Norge var trolig Moss Søbad som åpnet sommeren 1835.

Christiania fikk sitt første kurbad i 1858. Grefsen Vandkuranstalt ble opprettet etter at det i 1854 var oppdaget kilder under Grefsenåsen. Hensikten med

BEHANDLING I FASJONABLE OMGIVELSER. Gjestene ved Grefsen kurbad trakk seg ofte tilbake i salongen. Dette bildet er tatt etter at kurbadet hadde blitt bedhandlingsinstitusjon for tuberkuløse.Ca 1900. Ukjent fotograf.

OBA/Nedre Bekkelagets vel A-10362/U/0001/187

«Den som har seet Christianiafjorden en sommeraften, glemmer det aldrig.»

kurbadet var *«å gjøre vandkurens metode alminnelig bekjent og dens hellbringende virkning lett tilgjengelig for lidende medborgere»*. Kuren besto i drikking av kildevannet, visstnok opp til 25 glass daglig, dessuten bading i kildevannet som holdt ca fire grader. Nervøse lidelser, revmatisme, hysteri, gikt, kroniske katarrer og hodepine var blant de lidelsene som ble behandlet og, i en del tilfeller, visstnok også kurert på Grefsen kurbad. Men hva hadde dette med rekreasjon å gjøre?

Mange av gjestene ved Grefsen kurbad var tilreisende som bodde på badet hele sommeren. Ikke minst kom det mange badegjester fra Danmark. De kom ikke bare på grunn av kildevannet, men også for å nyte norsk natur i fasjonable omgivelser. En gjest ved navn H. Schultze skrev i 1860-årene et brev til sin tante hvor han beskrev badet på følgende måte:

«Du vet jo at Grefsen bad ligger oppunder Grefsenåsen, en halv mils vei nordøst for

FIRER MED STYRMANN. Roere ved Malmøysund ca 1915. Fotograf ukjent. Fotosamlingen til Bekkelaget vel.

Under: VANNVITTIG MORSOMT! Glad lek på badestrand i Bundefjorden. Fotograf og årstall ukjent. Fotosamlingen til Bekkelaget vel.

Christiania; men hva du ikke vet er at man fra høyden deroppe har en prektig utsikt over hele Christianiadalen med dens rike skogpartier og landsteder og over fjorden med dens øyer og hvite seil på den sølvblanke flate. Legg nå dertil en luft så frisk og ren som på høyfjellene eller i Glommedalen og ypperlig kildevann, så vil du forstå at det er helsebot å finne deroppe, selv om en aldeles ikke bader, holder badediet eller lar seg banke etter alle kunstens regler av gymnastikkforstanderen».

OBA/Nedre Bekkelagets vel A-10362/Ub/0001/446a

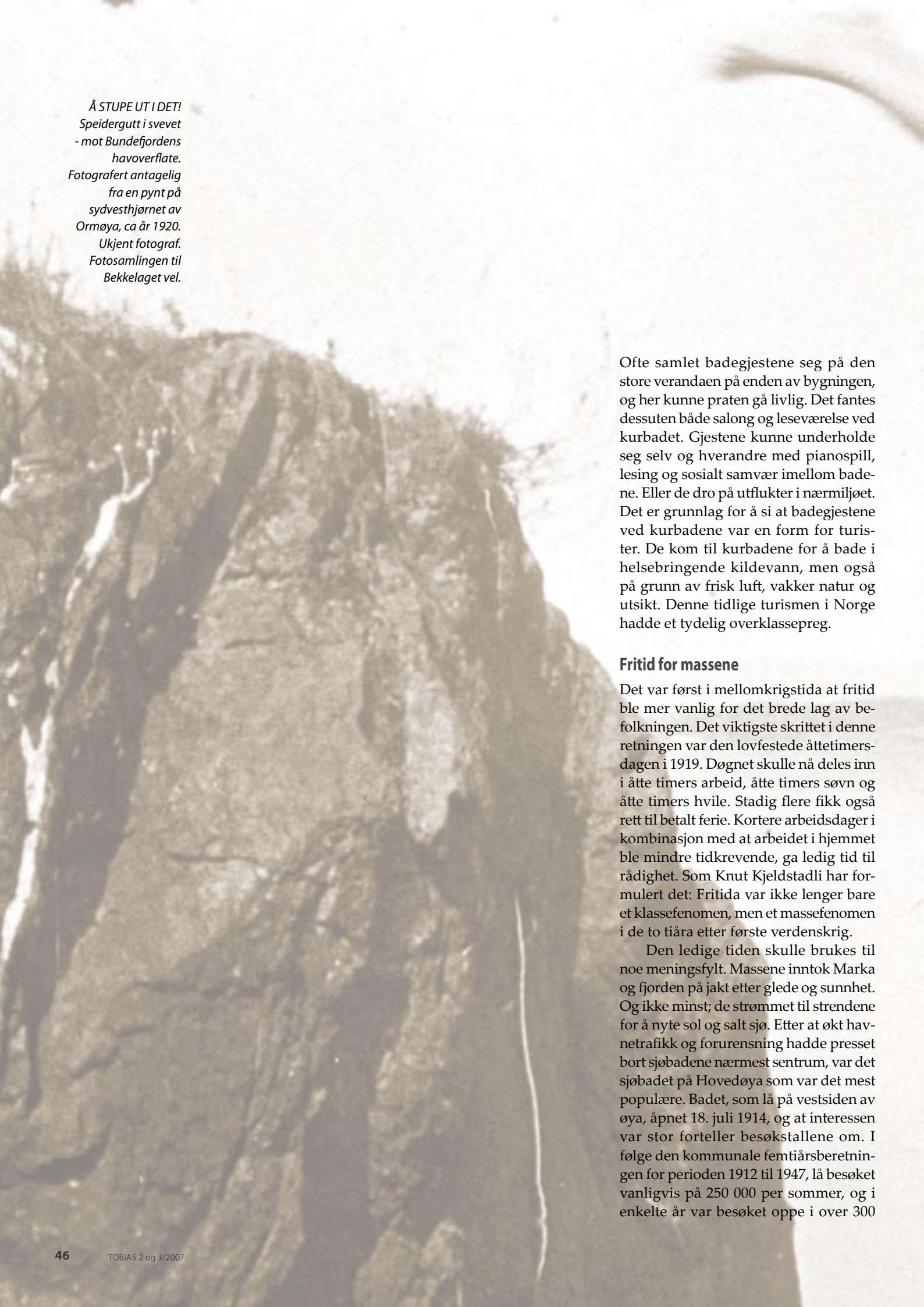

Å STUPE UT I DET! Speidergutt i svevet - mot Bundefjordens havoverflate. Fotografert antagelig fra en pynt på sydvesthjørnet av Ormøya, ca år 1920. Ukjent fotograf. Fotosamlingen til Bekkelaget vel.

Ofte samlet badegjestene seg på den store verandaen på enden av bygningen, og her kunne praten gå livlig. Det fantes dessuten både salong og leseværelse ved kurbadet. Gjestene kunne underholde seg selv og hverandre med pianospill, lesing og sosialt samvær imellom badene. Eller de dro på utflukter i nærmiljøet. Det er grunnlag for å si at badegjestene ved kurbadene var en form for turister. De kom til kurbadene for å bade i helsebringende kildevann, men også på grunn av frisk luft, vakker natur og utsikt. Denne tidlige turismen i Norge hadde et tydelig overklassepreg.

Fritid for massene

Det var først i mellomkrigstida at fritid ble mer vanlig for det brede lag av befolkningen. Det viktigste skrittet i denne retningen var den lovfestede åttetimersdagen i 1919. Døgnet skulle nå deles inn i åtte timers arbeid, åtte timers søvn og åtte timers hvile. Stadig flere fikk også rett til betalt ferie. Kortere arbeidsdager i kombinasjon med at arbeidet i hjemmet ble mindre tidkrevende, ga ledig tid til rådighet. Som Knut Kjeldstadli har formulert det: Fritida var ikke lenger bare et klassefenomen, men et massefenomen i de to tiåra etter første verdenskrig.

Den ledige tiden skulle brukes til noe meningsfylt. Massene inntok Marka og fjorden på jakt etter glede og sunnhet. Og ikke minst; de strømmet til strendene for å nyte sol og salt sjø. Etter at økt havnetrafikk og forurensning hadde presset bort sjøbadene nærmest sentrum, var det sjøbadet på Hovedøya som var det mest populære. Badet, som lå på vestsiden av øya, åpnet 18. juli 1914, og at interessen var stor forteller besøkstallene om. I følge den kommunale femtiårsberetningen for perioden 1912 til 1947, lå besøket vanligvis på 250 000 per sommer, og i enkelte år var besøket oppe i over 300

000. På varme dager kunne besøket gå opp i 12 000 og mer!

På Hovedøya sjøbad badet damer og menn fortsatt på trygg avstand fra hverandre. Men denne badekulturen var på vikende front. På strendene møttes unge og gamle av begge kjønn. Damene blottet snart både kneskåler og skuldre, og de dristigste mennene droppet brytertrøya og spradet rundt på stranda kun iført kortbukse. Badehusene, med sitt tilknepede badeliv, måtte vike for et strandliv med en ny og mer frilynt kroppskultur.

I tillegg til å være koblet til renslighet og hygiene, fikk bad nå verdi som et middel til fysisk fostring, frihet og naturlighet. Det var ikke nok at folk fikk vasket seg, befolkningen skulle nå få tilfredsstilt behovet for sol, frisk luft og friluftsliv, i kombinasjon med bad. Og kommunen så det som sitt samfunnsansvar å skaffe befolkningen tilgang til disse godene.

Nordre Langåra var blant de første områdene som ble sikret. Øya ble kjøpt og skjenket Oslos befolkning i 1923 av Oslo og Aker kommune i fellesskap. Med opp mot 600 telt om gangen, var den lenge byens mest populære ferieøy. Senere kjøpte kommunen Katten ved Bunnefjorden (1931), Håøya (1937) og ikke minst Ingierstrand (1936). Dette 2700 mål store friområdet ble i sin tid kalt «perlen blant Nordens badeanlegg». Med den funksjonalistiske restauranten og stupetårnet, rutsjebanen og iskremkiosken var det blant de mest moderne badeanlegg Norden hadde å by på.

Båtlivet blomstret. Stadig flere kunne ta seg råd til ei lita snekke eller ei jolle med påhengsmotor, og etter krigen var det ca 2000 småbåter i byen. Fra båthavna i Frognerkilen, Hovedøybukta eller ved Akerselva var det ikke lange turen ut til Middagsbukta, Ostøya og andre populære utfartsmål.

Opplevelser ved vann

Det kommunale kildematerialet forteller ikke mye om folks opplevelser ved vann. Vi kan studere kommunens arbeid for å legge til rette for badeliv og friluftsliv, det er rikelig med kildemateriale som viser den voksende administrasjon som tar seg av disse saksområdene, og mange spor av en stor og eskalerende etterspørsel etter friluftstilbud ved og på vann. Men folkelivet som har utspilt seg ved vann er foto de beste bevis på. De vekker minner om varme svaberg mot bar hud, om den svake kilingen i magen når en strandkrabbe er i ferd med å bite på agnet og om lyden av en ensylindra sleipner i ei snekke en tidlig morgen. Dette er mine minner og de samme bildene vil kanskje bringe fram helt andre minner hos andre. Men felles for de fleste av oss er at vi alle har minner knyttet til vann.

Kilder og litteratur

Femtiaars-Beretning om Christiania Kommune for Aarene 1837-1886

Beretning om Kristiania Kommune for aarene 1887-1911

Beretning om Oslo kommune for årene 1912-1947

Anderson, Susan C (red.), Bruce H. Tabb: Water, Leisure and Culture, European Historical Perspectives

Byminner nr. 2-1997 og Fremtid for fortiden nr. 2-1997

Gjerdi, Trond: Idrett, sport og friluftsliv på Bygdøy ved århundreskiftet. Byminner nr. 2/3 -1994

Hals, Harald II: Byen, havnen og sjøen

Hugholt, Karl: Grefsen bad 1858-1898. St. Hallvard 1947 (25. årgang)

Kjeldstadli, Knut: Badebyen Oslo – en kulturhistorisk svømmetur. Byminner nr. 3 -1989

Oslo bys historie, bind 2, 3, 4

Tobias nr. 2/1999: Friluftsliv ved Oslofjorden

Vaage, Jakob: Skøiteløbning paa Fjorden for100 Aar siden. Byminner nr. 3-1971

OBA/Bekkelaget vel A-10362/Ua/001/441a

OBA/Inga Breder A-10384/Ua/001/073

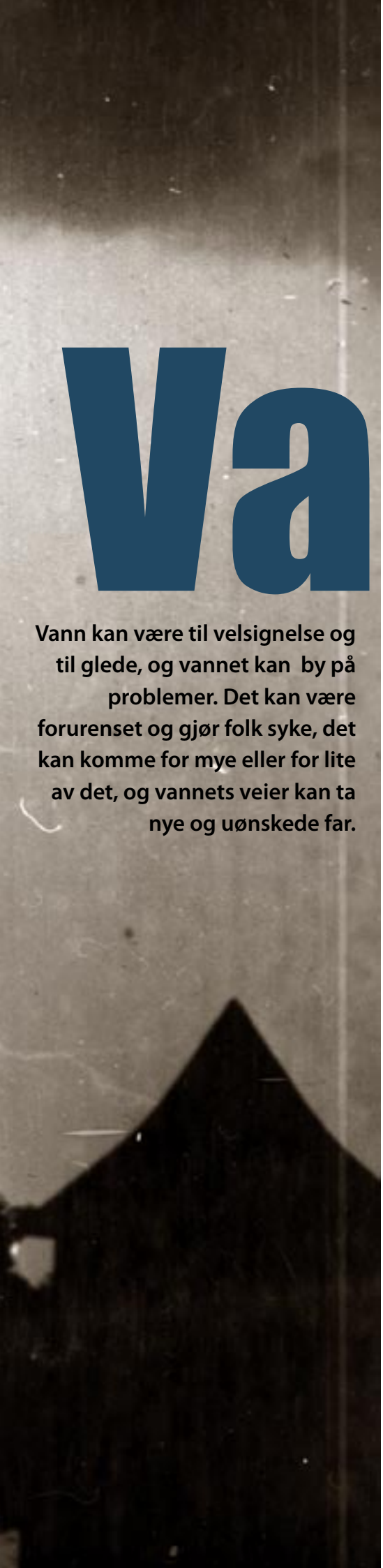

UVÆR OG FLOM. «Veldige lyn knitret over himmelen, hurtig fulgt av tordenskrall som syntes å utløse sig like over hustakene». Slik beskrev Tidens Tegn stormen som feide over hovedstaden i august 1931. Foto: Inga Breder.

Vann på ville veier

Vann kan være til velsignelse og til glede, og vannet kan by på problemer. Det kan være forurenset og gjør folk syke, det kan komme for mye eller for lite av det, og vannets veier kan ta nye og uønskede far.

TEKST: Aina Basso

Vann, vann, øsende vann, pøsende vann! Vannet gjør ikke alltid slik vi ønsker. Noen ganger kan ikke allverdens intrikate regndanser bevege værgudene til å gi slipp på himmelens vannreserver, mens vi andre ganger slett ikke kan få det til å stoppe!

Å feie gatene med mitraljøse

Osloavisene kunne i august 1931 rapportere om et kraftig uvær, som hadde ført til store oversvømmelser i gatene og store ødeleggelser i byen. Uværet raste i omlag en time den 18. august, og i løpet av 45 minutter fikk Oslo hele 13 millimeter nedbør. Lynet slo ned flere steder i sentrum, blant annet i Øvre Slottsgate i Tapetgårdens forbrenningsovn, så steinspruten sto.

Tidens Tegn bragte følgende rapport: «*Veldige lyn knitret over himmelen, hurtig fulgt av tordenskrall som syntes å utløse sig like over hustakene.*» Flere mennesker ble slått bevisstløse av lynnedslagene, trikken stanset og rikstelefonene måtte stenge: «*En dame som nettop har trukket ut en kontakt, får flammestråler slått mot sig, så hånd og arm visner. Hele gården er preget av panikk, som ikke blir mindre fordi alt elektrisk lys slukner, alle smeltestykker går, og nu hyler brandbilene rundt hjørnet.*»

I Karl Johans gate og Universitetsgata ble trebroleggingen revet løs og fløt opp. «*Det var som om noen hadde feiet langs gaten med mitraljøse.*» Byens gater var omgjort til «innsjøer og floder», biler og busser sto fast og flere steder trengte store vannmasser inn i kjellerne via kloakkrørene. Hovedkloakkene var ikke dimensjonert for dette voldsomme vanntrykket, og vannet ble presset opp i kummene, gjennom uttrekkskloakkene og inn i gårdene.

Det var særlig de lavereliggende bydelene som ble hjemsøkt av vannmassene, og spesielt hardt ble gårdene i Universitetsgata, Tollbugata, Tordenskjolds gate og Grubbegata rammet. I kjelleren i Grubbegata 2-4 hadde Stenersens forlag

OBA/Nedre Bekkelagets vel A-10362/U/0001/321

RASET I BEKKELAGSSKRÅNINGEN i 1953. Bilde tatt ved dagens bensinstasjon på Mosseveien, retning nordover. På fotoet ses restene av en midlertidig vei som ble bygget etter at raset hadde medført stor skade, blant annet raste hele toglinja ut. I bakgrunnen ses Kollen der det stod mange flotte hus. Dette området forsvant på 1970-tallet for å gi plass til bilekspedisjon på kaia. Fotograf ukjent. Foto fra år 1954. Fotosamlingen til Bekkelaget vel.

Neste side: DYPDYKK I BJØRVIKA. Kristiania kommune brukte dykkere for å undersøke hvordan det sto til med vannkvaliteten i havnebassenget allerede ved inngangen til 1900-tallet. Disse karene bidro på sin side med sin kompetanse under vann, da utløpsrør for kloakk ble lagt ut i Bjørvika fra Vippetangen i 1931. Ukjent fotograf .

et større boklager. Her fosset vannet inn og steg til ca. tjue centimeters høyde, noe som forårsaket skade på en mengde bøker. Også Nasjonalgalleriets verdifulle magasiner var i faresonen. Vannskader ble bemerket på over hundre forskjellige steder i hovedstaden. Aftenposten kom 20. august med et anslag på at verdier for flere hundre tusen kroner var ødelagt, og spekulerte i om dette ville føre til saksanlegg mot Oslo kommune, siden hovedkloakken var så utilstrekkelig dimensjonert i forhold til det økte befolkningstallet.

Vann på avveie

Andre ganger opplever vi det stikk motsatte. Nedbøren uteblir og tørkeperioder inntrer med vannrasjonering og forbud mot hagevanning. En slik tørke inntraff sommeren 1947. Da var det tørke over store deler av Sør-Norge. Vannmagasiner gikk tomme, plener og marker ble brune, planter visnet og elektrisitetssituasjonen ble kritisk.

Så ille ble det at generaldirektør Fredrik Vogt ved Vassdragsvesenet gjerne ville vite om ikke Videnskapsakademiet kunne være behjelpelig med å finne ut hvorvidt det var mulig å varsle nedbør for lang tid framover, slik at en bedre skulle kunne forberede seg på slike tilstander. Med forskningsrådsmidler ble det i 1950 samlet en gruppe forskere som representerte Institutt for vær- og klimaforskning, og sammen la de videre grunnlag for utvikling av pålitelige metereologiske langtidsobservasjoner.

Vann kan også komme på avveie av andre grunner. Vannledninger kan sprekke og umiddelbart avsondre byens innbyggere fra det daglige vann. I Arbeiderbladet fra 16. januar 1967 kan vi lese at vannverket i Oslo i 1966 gjennomsnittlig hadde mer en ett vannledningsbrudd hver dag, fordi hovedstadens vannledningsnett var såpass foreldet at det ikke lenger tålte presset.

En annen årsak til bruddene var «*stadig tyngre transporter på våre underdimensjonerte veier, forskyvninger i grunnen og til sist men ikke minst de store forekomstene av alun-skifer i Oslo sentrum*». Alunskiferen utviklet svovelsyre når den kom i kontakt med vann og luft, og tæret hull i både betong- og støpejernsrør.

En tredje viktig årsak til ledningsbruddene var de store forekomstene av «*det syntetiske vaskemidlet, for husmora kanskje et vesentlig hjelpemiddel, men for vannverket noe av det verste som finnes*». Vaskemiddelet tæret bort fettlagene på veggene i kloakkrørene, slik at syrer i selve kloakken lettere kom til og fikk etse fritt. I tillegg ble det syntetiske vaskemiddelet et problem for vannverket. Dette «kjempeskummende» vaskepulveret var blitt forbudt i land som Tyskland og Frankrike, men var fremdeles tillatt å produsere i Norge, og vannverket hadde store problemer med mengder av vaskemiddelskum som kom inn i renseanleggene og ikke ville løse seg opp.

Stanken av vann

De dyrebare dråpene Akerselva kunne tilby, har vært gjenstand for interessekonflikter. Industrien og brukseierforeningene sto på den ene sida og byens befolkning på den andre.

Tilsiget til elva varierte kraftig. Snart flommet breddene over, snart tørket elva inn til ei lita sikle. Akerselva ble av byens befolkning brukt til både klesvask og drikkevann, og var en salig blanding av friskt vann, kloakk og utslipp fra industrien. For om lag hundre år siden var det vanlig å stenge av Maridalsoset lørdag ettermiddag for å spare på vannet når fabrikkene tok fri i helga, og store deler av elva tørket da inn til en stinkende kloakk.

Forskjønnelse av Akerselva hadde helt siden 1915 vært en plan fra Formannsskapets side, etter at borgermester Jacob Høe tok initiativ til en behandling av saken. Det ble vedtatt å legge park langs elva, og arbeidet ble sakte, men sikkert påbegynt. Mot slutten av 1930-tallet ble det lagt kloakkledninger på hver side av elva, noe som gjorde det delvis slutt på å bruke elva som kloakkåre.

Morgenbladet kunne 26. februar 1931 bringe følgende oppmuntrende melding: «*Akerselven skal atter bli klar og blank. Og fra Vaterlands Bro skal man kunne hygge sig med at fiske laks.*» Det var byens vannverkssjef, J. Hartvig, som holdt foredrag i Norsk Sanitær- og Varmeteknisk gruppe om «Oslos nye kloakanlæg», og der kom med dette oppkvikkende budskapet som omleggingen til det nye kloakksystemet forhåpentligvis skulle medbringe. Femti år senere kunne Osloavisene bringe den gode nyheten: «*Akerselven er blitt lakseelv!*» Bedre sent enn aldri.

Heller ikke Oslofjorden har vært det mest delikate stedet å dyppe tåa uti.

OBA/Vann- og avløpsetaten A-10005/U/002/026

Arbeiderbladet siterer ingeniør Hall ved Vann- og kloakkvesenet 24. juli 1933: «*Det var ille inne i fjorden i fjor sommer, vannet var av en slik gresselig beskaffenhet at mange ikke torde bade i det, lyder næsten latterlig, men man måtte faktisk skrubbe sig med kost og såpe når man hadde tatt en dukkert i Oslofjordens gjørme.*»

Det var kloakkene som «utøste sitt stinkende fluidum» i det salte vann, og det var ikke til å benekte at det måtte være bakterier i det fæle vannet og avfallet som forurenset indre Oslofjord.

Det første renseanlegget i Oslo ble bygget i 1910, og besto teknisk sett av en gjennomhullet skive av metall som vannet ble silt gjennom. Slike metallskiver ble plassert i rensestasjoner flere steder i byen, og var det eneste rensesystemet hovedstaden hadde fram til 1931, da det ombygde kloakkrenseanlegget på Skarpsno ble satt i drift. Det nye anlegget var en enorm forbedring, og fjernet bortimot nitti prosent av de organiske stoffene i kloakken fra et område i byen der antall vannklosetter var i sterk vekst. Paradoksalt nok førte det likevel ikke til renere vannkvalitet i fjorden.

Kloakkslammet fra renseanlegget ble hentet annethvert døgn, og skulle fraktes til Vestfjorden for å dumpes – ved Mølen om sommeren, og utenfor Steilene om vinteren. Men den spesialbygde lekteren slammet skulle dumpes fra, ble ikke levert i tide, og nødløsningen ble å dumpe det på den kommunale fyllplassen i sundet mellom Langøyene i Bunnefjorden.

Som resultat ble vannet både innenfor og utenfor Nesodden skittengrått og stinkende av kloakk. Vannverkssjef Owe forsøkte å berge seg fra kritikken om å ha tillatt dumping altfor langt inne i fjorden, ved å hevde at slammet fra Skarpsnoanlegget var bagatellmessig sammenlignet med all den øvrige kloakken som allerede gikk direkte i Akerselva og i havnebassenget, og påsto at forurensingen av fjorden stammet fra en eksplosjonsaktig vekst av alger som var kommet inn fra Atlanterhavet.

Slamdumpingen i Oslofjorden pågikk helt til 1974, og en avisartikkel fra 1984 viser at forekomstene av fisk og reker hadde gått drastisk ned, til tross for utvidede rensetiltak igangsatt på 1960- og 1970-tallet. «Svartmøkk» ble den kalt, den tynne, svarte «suppa» som duvet over bunnen flere steder i fjorden. Svartmøkka besto av organisk avfall fra kloakkslam og nedfall av døde alger, og bidro til utviklingen av en giftig gass, kalt hydrogensylfid: «*Svartmøkk dreper alt på bunnen av indre fjord*».

Samtidig var avisene fulle av formanende overskrifter, så som «*Bad ikke i drikkevann!*», som sto side om side med artikler om hvilke drikkevannskilder som i den nærmeste framtid skulle frigis til beste for osloborgernes badeglede. Byens befolkning hadde fått med seg at Nøklevann skulle frigis, men hadde nok tatt gleden en smule på forskudd. Bading i drikkevannskilder hadde for øvrig vært et problem så lenge fjorden hadde vært forurenset, og så tidlig som 6. august 1935 skrev Dagbladet føl-

OBA/Nedre Bekkelagets vel A-10384/Ua/001/070

FORURENSNING. Det kan ligge mye grums under en vakker overflate. Kloakk og smittestoffer forurenset hovedstadens vannkilder og skapte problemer for byens befolkning. År ukjent. Fotograf: Inga Breder.

OBA/Akerselvens brugseierforening A-10010/U/001/203

gende: «*De bader i drikkevannet vårt! (…) skal vi følge eksemplet søndag, istedenfor å sluke kloakkvann i Oslofjorden?*»

Vannbåren smitte

Vann kan føre smitte på flere måter. Enten ved at vannet er infisert og smitter den som drikker av det, eller ved at det bringer infiserte skip fra havn til havn. Dette kan ha vært årsaken til koleraepidemiene som rammet Christianias befolkning på 1800-tallet, til tross for de strenge karantenebestemmelsene byen opererte med.

Epidemien i 1853 var den verste. I Christiania og Aker ble 2453 mennesker smittet av den dødbringende sykdommen, og hele 1597 tok sin død av den, innen alle samfunnslag. Sykdommen hadde sannsynligvis sin opprinnelse hos en sjømann som var innlagt på Rikshospitalet, og som hadde brakt sykdommen med seg fra sør i Europa.

Smitten ble ført gjennom lufta i form av dråpesmitte, men også gjennom vannet ved tilsig fra kloakker som smittet drikkevannskildene. Mest sannsynlig var det smitten fra denne sjømannen som ble ført ut fra hospitalet med vannledningene, og som på sin vei gjennom byen smittet nesten en tredel av dens befolkning med enten dødbringende kolera eller den lettere sykdomsvarianten kolerine.

NÅR VANNET STIGER. Stor snøsmelting kombinert med nedbør har ofte gitt flom i byens vassdrag. I Akerselva kan elva høres på lang avstand når så store vannmasser presser seg fram. Vannstanden i Akerselva var imidlertid ikke bare styrt av hva som kom ovenfra, men økte når det pågikk fløting i Nordmarks-vassdraget. Kanskje er det det som er bakgrunnen for de veldige vannmassene på dette bildet?
Nydalen, ved Bakke Mølle (til høyre) straks nedenfor Christiania Spigerverk, 1916. Ukjent fotograf.

Sykdommen førte til voldsom diaré og brekninger, og døden inntraff i mange tilfeller etter to-tre dager. Teoriene om smitte gikk imidlertid ennå ikke i retning av at vannet var smittebærer.

Den såkalte miasme-teorien rådet, og teorien gikk ut på at det var helsefarlig luft som var synderen, og at det dermed spesielt var i de fattige, tettbodde strøkene av byen hvor smitten bredte seg lettest. Men det var ikke bare de fattige som ble smittet av kolera. Også de kondisjonerte måtte lide, noe som undergravde teorien om smitte ført gjennom luft.

Også andre, mindre alvorlige sykdommer kan ved ugunstige omstendigheter spres av vannet. Høsten 1888 herjet den såkalte Maridalssyken, som sendte mer enn tretti tusen mennesker til sengs med en voldsom og akutt gastroenteritt som medførte kvalme, brekninger, diaré og feber. Epidemien forårsaket seks dødsfall.

Årsaken til utbruddet ble antatt å ha sammenheng med at 250 sauer nylig var blitt slaktet på Oset gård ved Maridalsvannet, og at blod og innvoller var blitt nedgravd i et nærliggende område med tilsig til drikkevannskilden.

I tillegg var en familie i nærheten blitt rammet av diaré. De hadde vasket klærne sine i nærheten av vanninntaket. Bakteriologiske undersøkelser viste at vannet fra Maridalsvannet inneholdt colibakterier, og dette satte søkelyset på behovet for å beskytte områdene rundt drikkevannskilden, ved blant annet å avvikle husdyrhold i nærområdene.

Det var ellers relativt vanlig med jevnlige utbrudd av både tyfus og difteri som følge av smittet vann, og vannpostenes utforming ble antatt å bidra til spredningen. Vannposten var plassert over en kum, med en vannledning som kom inn i bunnen, samt en avløpsledning ut. Vannposten ble automatisk tappet ned etter bruk, for at vannet ikke skulle fryse, og ved fortetting i avløpsnettet trengte avløpsvann fra kloakken inn i brønnen.

De hyppige utbruddene av tyfus ble bare kalt «Christiania-feberen», og tilreisende og innflyttere ble ofte rammet av diaré og fryktet drikkevannet i byen.

Det ville vannet

Vann gir liv, og opprettholder liv, men vannet kan også ta livet ifra oss: Smittet vann, forurenset vann, flommende vann eller i form av mangel på vann.

Selv i dagens høyteknologiske, siviliserte samfunn må vi fra tid til annen vokte oss for vannet. Kanskje kommer «Smitte rett fra springen» som Aftenposten uttrykte det 25. mai 2007, etter de siste årenes utbrudd av dødelig legionella. Vi har også friskt i minne parasittene som fikk byens innbyggere til å koke vannet høsten 2007. Vi kan heller ikke garantere oss mot naturkatastrofer, som ras, flom og tørke vi stadig leser om i dagspressen.

Men vannet er mer enn bare farlig og skremmende. Vannet er også livgivende og livsnødvendig. Vannet kan øke livsgleden og livslysten. Vannet er lunefullt i sitt vesen, med en villskap i seg som ikke slutter å fascinere og glede oss. Å ta båten ut på en speilblank fjord en tidlig morgen, eller stupe ned i en svart, bortgjemt kulp i skogen. Å nyte synet av fossen som raser nedetter fjellskrenten, å kjenne bulderet langt inn i beinmargen. Å se krystallisert vann dale mykt over ansiktene ved juletider.

Alt er vann. Og selv består vi jo også i stor grad av nettopp vann.

Kilder og litteratur

Vann- og avløpsetatens arkiv: Avisutklippsbøker 1921-1952, 1964-1984 og 1973-1983

Femtiaars-Beretning om Christiania kommune for aarene 1837-1886, Christiania 1892

Alvik, Anne og Kristian Hagestad [et. al.]: Helse for de mange. Samfunnsmedisin i Norge. Oslo 2003

Alsvik, Bård: «Kolerasommeren 1853», Byarkivets nettsider

Alsvik, Bård: «Transportkrisen i Kristiania-industrien». Tobias 3/1996

Alsvik, Bård. «Døden i Christiania». Tobias 4/1998

Amundsen, Bård: «Han regnet ut været» Forskning 2/1998

Drageset, Turid-Anne: «Flommen på Sør- og Østlandet høsten 2000». Vann, mars 2002

Hansen, Lizzie Irene Knarberg: Koleraen i Christiania i 1853, Oslo 1986

Johansen, Tor Are: Under byens gater. Oslos vann- og avløpshistorie, Oslo kommune, Vann- og avløpsetaten, 2001

Røsjø, Ellen: «Akerselva – fra rynke til smil». Tobias 2/1998

Røsjø, Ellen: «Akerselvens Brugseierforening – styrte vannet i Norges flittigste elv». Tobias 4/1996

VILL PÅ VANN. I Akerselva, nedenfor Vøyenfossen, var det mulig å surfe under flommen i juli 2007! Bildet ble sendt inn til bydel Sagenes fotokonkurranse år 2007 med tema: «Den dramatiske Akerselva». Fotograf: Knut Sørgaard.

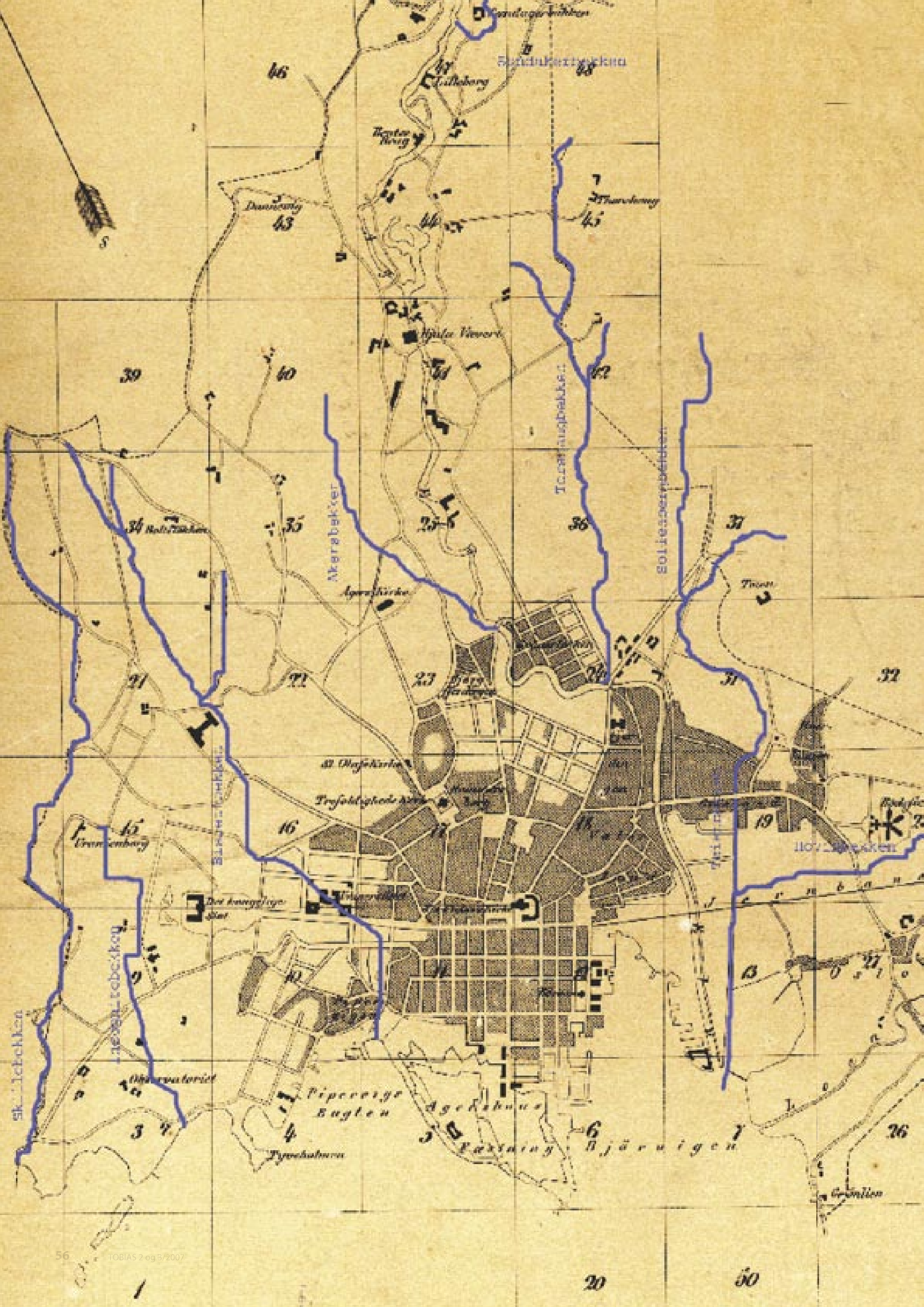
Lilleborg
Thorshaug
Observatoriet
Tyveholmen
Grönlien
Akersbakken

DE GAMLE BEKKENE. Kartet viser en skjematisk og omtrentlig framstilling av de gamle bekkenes løp i Kristiania. Bakgrunnskartet er Næsers oversiktskart fra hans store kartserie over Kristiania 1860.

Byens glemte bekker

I Oslo er det ikke mye man ser til den opprinnelige overflaten. Bare noen steder kan man se en fjellknaus eller en skjæring som hører fortidens landskap til. Dette gjelder også de mange bekkene som en gang rant gjennom Oslo. Bekkene er lukket for alltid, kunnskapen om dem er begrenset, for ingen har levd lenge nok til å huske dem. I påvente av at noen bekker kanskje kan lukkes opp igjen, presenterer vi de ni viktigste Kristiania-bekkene.

TEKST: Bård Alsvik

BEKK BLIR GATE. Tøyenbekken rant over Grønland og ut i Bjørvika. Gata Tøyenbekken, som opprinnelig het Bekkegata, henspeiler til den bekken. Foto: Bård Alsvik, Oslo byarkiv.

DAMMEN VED INKOGNITO. Her i krysset Inkognitogata – Uranienborgveien på løkken Inkognito, lå det en liten dam som var opphavet til Incoknitobekken. Foto: Bård Alsvik, Oslo byarkiv.

Hovinbekken og Tøyenbekken

Hovinbekken, med navn etter Hovingårdene har sitt utgangspunkt i Trollvann, i Grefsenåsen. Bekken ble også kalt Munkebekken eller Klosterbekken i det nederste partiet av den, fordi Nonneseter kloster på Grønlandsleiret lå like ved dens bredder. En såpass stor bekk som Hovinbekken, som i flomtiden var så vannrik at den kunne drive belger til jernsmelteovnene inn under klosteret, kunne tørke helt inn i tørre sommermåneder. Hovinbekken var likevel en friskus i forhold til nabobekken, *Tøyenbekken*, som Hovinbekken rant ut i rett syd for Grønland. Tøyenbekken ble også kalt Lortbekken og skal ikke ha vært noen idyll der den rant langsomt framover over Grønlandsleiret og ut i Bjørvika. I dag er minnene etter den bevart i gatenavnet Tøyenbekken – og beskrevet i St. Hallvard: Einar Diesen husket godt både Tøyenbekken og Hovinbekken da han mimret omkring barndommen sin på Grønland og Enerhaugen i 1917: «*Tøienbækken, hvis eneste minde nu er Bækkegaten paa Grønland, kaldtes til daglig Lortbækken, vistnok et betegnende navn; for det var ikke andet end en liten bæk med skiddent, mudret vand, som langsomt seg nedover mot Akerselven. Munkebækken var et noget friskere vandløp, som kom ovenfra Galgeberg og til dels baade i stryk og stup kom sættende nedover mot Grønland (…) jeg har som barn mange gange badet der i en kulp under et av stupene, hvor der var gjort i stand et ganske respektabelt styrtebad.*» Tøyenbekken og Hovinbekken ble overvelvet på slutten av 1870-tallet.

Torshovbekken

En sterkt forurenset bekk som tok med seg store mengder kloakk fra Dælenenga og Grünerløkka på sin ferd mot Nybrua, der den rant ut i Akerselva. Torshovbekken var en forlengelse av Disenbekken, som helt fram til ut på 1940-tallet gikk i friluft ned Torshovdalen til den ble lagt i rør under parkopparbeidelsen av området. Et ørlite stykke syd for Christian Michelsens gate ble Disenbekken forent med et mindre bekkefar, og fra dette punktet fikk den navnet Torshovbekken. Før 1885 gikk bekken åpen også gjennom Grünerløkka, men etter flere etappevise arbeider var bekken helt lukket rundt 1905.

Sofienbergbekken

På Næsers kart fra 1860 finner vi Sofienbergbekken som en åpen bekk gjennom den østre delen av Rodeløkka. Derfra gikk den under Trondheimsveien, langs Lakkegata til den ble forent med Tøyenbekken. Men bare ett år senere, i 1861, gikk man i gang med å overvelve den nederste delen av bekken. I samme slengen endret man bekkeløpet og førte den like ut i Akerselva. I årene som fulgte, fortsatte man lukkingen av bekken nordover, og i 1880 årene var bekken overvelvet helt fram til Rodeløkka.

Sandakerbekken

På 1920-tallet gikk *Sandakerbekken* åpen fra Grefsen stasjon til den forsvant under Fredrik Glads gate for så å dukke opp igjen syd for Bretteville gate hvor den rant åpen fram til Vogts gate. Bek-

ken fikk tilsig fra Storobekken som ble overvelvet fra omkring 1890. Vannet i Sandakerbekken kom langveisfra. Myrer og putter inne på Grefsenåsen ga Sandakerbekken liv. Sandakerbekken rant inn i Akerselva rett sør for Bjølsen Valsemølle.

Akersbekken

På vestsiden var det bare én bekk som hadde utløp i Akerselva, nemlig *Akersbekken*. Som så mange andre bekker hadde den lokale navn. Med utspring i Korsvollmarka ble den i de trakter omtalt som Korsvollbekken, Tåsenbekken eller Ringdalsbekken. Nærmere byen rant den øst for Nordre Gravlund, under bru i Geitmyrsveien, videre ned Iladalen og langs Maridalsveien til den nådde Akerselva rett nord for Grünerbrua.

Inkognitobekken

En annen ganske liten bekk, på vestsiden av det nevnte høydedrag var *Inkognitobekken.* Inkognito var en gammel løkkeeiendom som blant annet avga grunn til anleggelsen av Slottsparken. På eldre kart kan vi se at det lå en liten dam på eiendommen, sånn omtrent i krysset Inkognitogata/Uranienborgveien. Fra denne sildret det en liten krokete bekk langs dagens Inkognitogate til Riddervoldsgate, hvor den bøyde av inn i Parkveien. Den fulgte Parkveien kun et lite stykke fram til Colbjørnsens gate, der den igjen gjorde en sving opp og inn i Inkognitogata. Videre krysset den Drammensveien, Observatoriegata og Lassons gate fram til den rant ut i fjorden ved det som i dag er Filipstad brygge. Inkognitobekken ble helt overvelvet på 1870-tallet.

Skillebekken

Bekken var lenge selve grensa mellom by og land – mellom Kristiania og Aker. Bekken hadde flere tilløp, ett fra Frognerjordet, ett annet så langt øst som Oscars gate der denne krysset Meltzers gate og ett tredje tilløp ved Sommerrogata.

Terningbekken

Vest for Skillebekken rant Frognerbekken, eller *Skarpsnobekken*, som ikke må forveksles med «storebror» Frognerelva. Terningbekken er et enda eldre navn på den, med samme navn som husmannsplassen Terningbekken under Frogner hovedgård som lå straks øst for Skarpsno der bekken hadde sitt utløp. Bekken kom fra Frognerjordet og rant gjennom løkkeeidommen Elisenberg. Den passerte Neuberggata, Professor Dahls gate og kvartalene mellom Eckersbergsgate og Drammensveien.

Bisletbekken

Bisletbekken var en vannrik bekk som slynget seg med pytter og dammer og tiltrakk seg et yrende fugleliv. Den hadde utgangspunkt i salamanderdammen på Berg gård, og rant ut i Pipervika. (Se egen artikkel om Bislettbekken på neste side.)

TORSHOVDALEN. Torshovbekken var en forlengelse av Disenbekken, som helt fram til ut på 1940-tallet gikk i friluft ned Torshovdalen til den ble lagt i rør under parkopparbeidelsen av området. Rosenhoff skole til venstre, Torshov skole til høyre på Torshov gårds grunn. 1929. Ukjent fotograf.

OBA/Parkvesenet A-20145/Uat/0007/007

Lyden av Bisletbekken

Tar du deg en tur til Holbergs plass, og legger øret ditt ned mot en av kummene i gata, hører du kanskje det bruse fra det underjordiske. Lyden du hører er fra Bisletbekken. Den ligger i rør under asfalt og betong, og var kanskje den bekken som gjorde mest av seg den gang bekkene fikk renne fritt under en blå Christiania-himmel.

TEKST: Bård Alsvik

FORTIDENS LANDSKAP. Joachim Frichs utsiktsbilde fra det som i dag er Stensparken og utover Christiania er malt i 1841. I den mest markante skjæringen i landskapet renner Bislettbekken. Originaltittel: Christiania sett fra Korpehaugen. Foto: Rune Aakvik. Oslo Bymuseum. Ref. OB.01010.

Neste side: BEKK PÅ KARTET: På Patroclus von Hirsch' kart over byen og dens marker fra 1795, er Bislettbekken en markant skjæring gjennom landskapet fra Ullevål i nordvest til bygrensa i sør.

Det er naturligvis vanskelig å ha et forhold til bekker vi ikke ser og knapt nok hører. Deres betydning i dag er skrumpet inn til å føre våre mindre delikate etterlatenskaper bort fra husene, under gatene og til rensestasjonene. Bekkenes betydning som kloakkårer er gammel, og stammer fra en tid lenge før vi fikk et ordnet kloakkvesen her i byen. Den veldige stanken som kom fra bekkene, var også en av grunnene til at de med tiden ble lukket. Etter hvert som bebyggelsen ble tettere, utviklet byens kloakknett seg etter det prinsipp at avløpsledninger ble ført ut i bekkene. Vannet ble på den måten mer og mer forurenset og så ble den ene bekken etter den andre lagt i rør eller i mursteinstunneler.

En dyp fure i byens ansikt

Å forestille seg Bisletbekken som en bekk i friluft i dag, er like vanskelig som å forestille seg hvordan Oslo og byens omegn så ut før i tida. God hjelp kan vi imidlertid få i eldre landskapsmalerier. Ta for eksempel Joachim Frichs utsiktsbilde fra Korpehaugen mot Christiania, det vil si fra høydedraget som senere skulle bli Stensparken. Foruten den idylliske og søvnige byen ved enden av fjorden, ser vi et sterkt kupert landskap som må ha bydd på atskillige utfordringer da det senere ble regulert til by.

I følge geologene var dette landskapet, vest for Akerselva, preget av flere høydedrag som var gjennomskåret av skjæringer, og der Bisletbekk-skjæringen var den mest markante. Vi ser den på Frichs maleri som en dyp dal der vi så vidt kan skimte Bisletbekken i bunnen, midt i bildet. Dalen er av geologene omtalt som en dyprenne, den var fylt med mange meter tjukk blåleire, og skal visstnok ha satt ingeniørene på vanskelige prøver den gang man bygde undergrunnen fra Nationaltheatret til Majorstua.

At skjæringen flere steder må ha hatt bratte stup og skrenter på begge sider av bekkeløpet, får vi bekreftet på Patroclus von Hirsch' løkkekart fra 1795. Vi ser bekkeløpet som en tydelig skjæring på skrå fra nordvest mot sørøst, der de mørke skraveringene på kanten av skjæringen indikerer hvor bratt det må ha vært. Sammenlikner vi Bisletbekkens løp med Incognitobekkens på samme kart, som starter rett øst for løkkeiendommen med samme navn, så er det enda tydeligere hvordan Bisletbekkens løp markerte seg i landskapet. Incognitobekken er som en liten rynke i byens ansikt, Bisletbekken en dyp fure.

Spor i litteraturen

Da storbyen Kristiania vokste fram i andre halvpart av 1800-tallet mellom byen og der Frich har stått og malt sitt utsiktsbilde, var det ikke et ideal å utnytte terrengets naturlige kurver. Høydedrag og bakketopper ble høvlet av og skjæringene lukket eller fylt igjen for å skape jevne stigninger for gater og kvartaler. Det er derfor vanskelig å kjenne igjen konturer av Frichs landskap for dem som prøver, og enda vanskeligere å skjønne hvor Bisletbekken en gang må ha gått.

Sporene etter Bisletbekken finnes imidlertid ikke bare under gatene eller på kart og malerier. Bekken er, om ikke omsunget sånn som storebror Akerselva i øst, den bekken vi finner flest spor etter i oslolitteraturen. Dette har nok sammenheng med det vi allerede har nevnt: Bisletbekken var en tydelig bekk som gjorde mye av seg. Mange må ha hatt et forhold til den på en eller annen måte: Man var nødt til å krysse den dersom man reiste mot byen fra nordvest, eller ut av den fra sydøst. Man lot dyra sine gå på beite langs den, man badet eller fisket i den eller hentet sitt daglige vann fra den.

Gjennom de litterære vitnesbyrdene kan vi stifte et litt nærmere bekjentskap med Bisletbekken. Til denne artikkelen har vi funnet fint lite om bekken i området mellom dens utgangspunkt, Berg gård, og fram til Ullevålsveien. Men straks bekken renner inn på byens grunn, dukker vitnesbyrdene opp.

Ernst Bjerknes (født 1865) husker Bisletbekken som *Bekkesmedbekken* fra sin barndom. Navnet hadde den etter «Bekkesmeden» som bodde i et lite enetasjes hus der bekken krysset Ullevålsveien. Derifra løp bekken i *«foss og stryk ned gjennem et med skog og kratt bevokset dalsøkk langs Thereses gate, som den gang bare var et par hjulspor nedover jordene.»* Bjerknes husker hvordan de akte på bekkeisen med kjelke om vinteren: *«Det var som å fare gjennem et alfeland under de rimfrosne busker i glitrende sol. Her skar vi siljufløiter og plukket de første blomster om våren. Her seilte vi med fliser og fløt pinner utover fossefallene, og i kulpene under den bratte fjellknausen hendte det vi tok oss et bad på varme sommerdager.»*

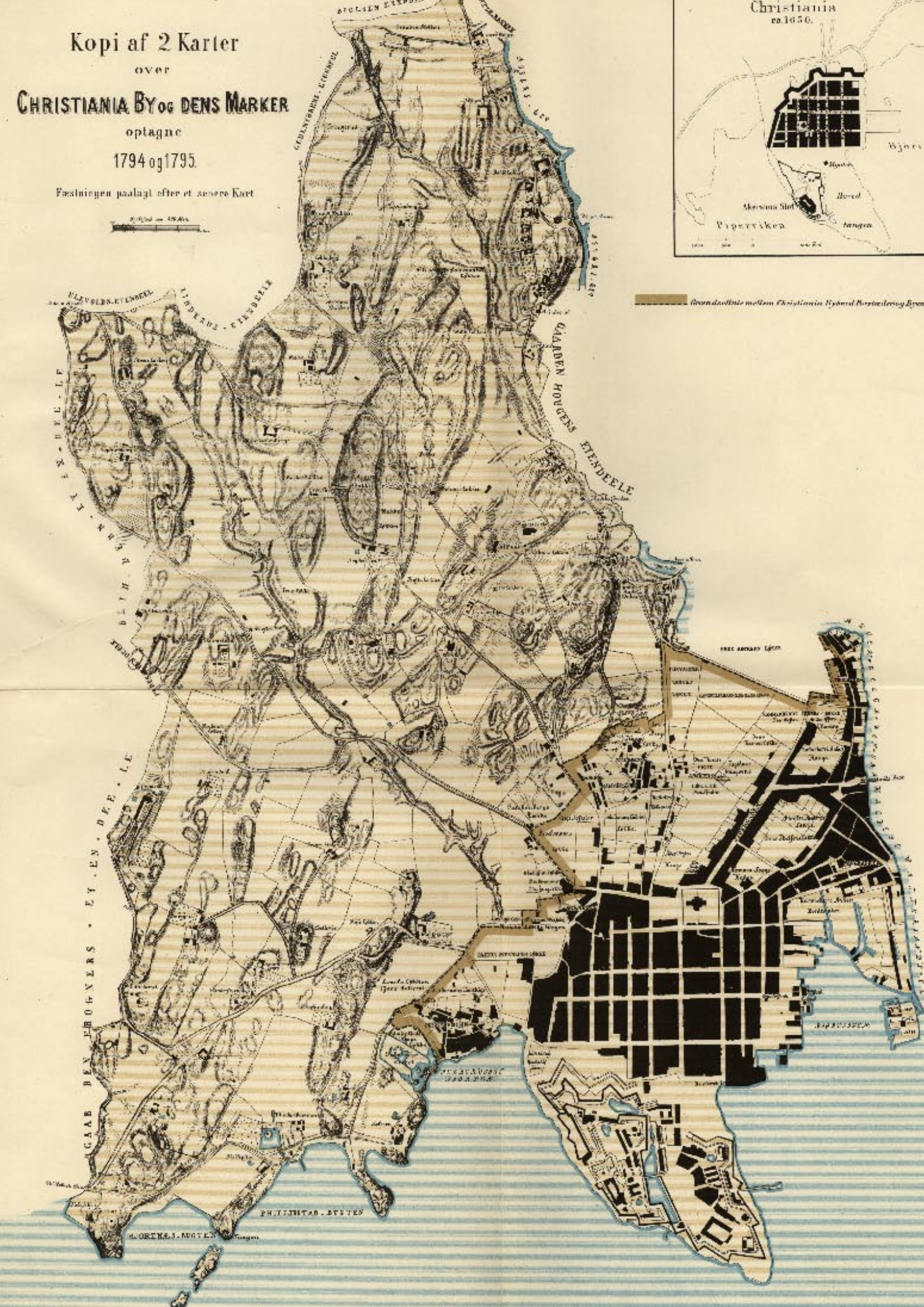
Kopi af 2 Karter
over
CHRISTIANIA BY og DENS MARKER
optagne
1794 og 1795.
Christiania
ca. 1650.
Akershus Slot
Ringen
Bjerv
Hoved
Vangen
Ringerikes
GAARDEN HOUGENS FIENDEELE
GAARDEN BEN HOUGVERS · EY · EN · DEE · LE
PHILIPSTAD · BYEN
MORKEJ · MOGTEN

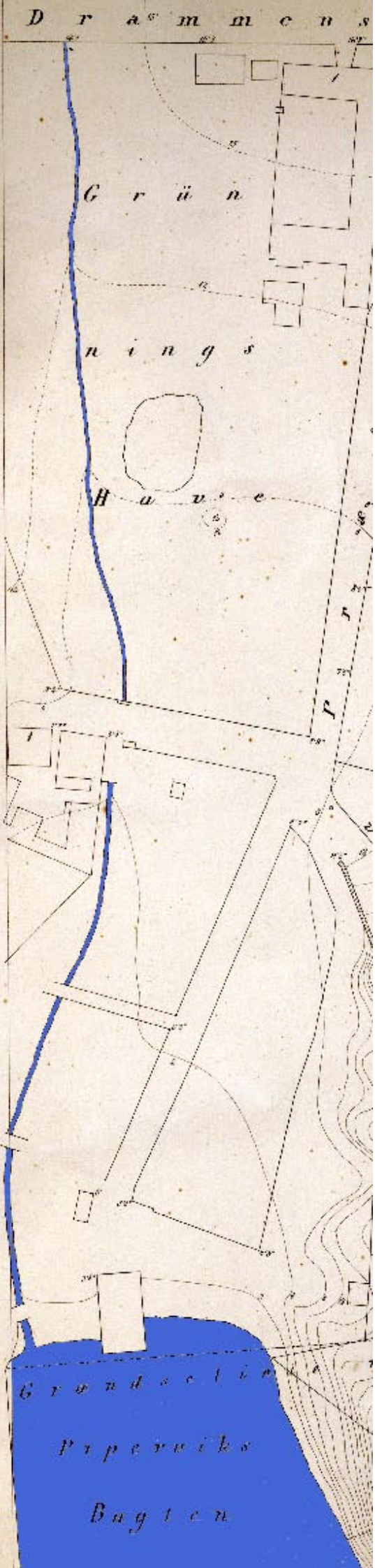

Rakkerbekk og Syltehøl

Bekkesmedbekken var et lokalt navn blant ungene som brukte løkkene ved Ullevål og Lindern som sin tumleplass. Et annet navn på bekken, som også var slang, var *Nattmannsbekken* eller *Rakkerbekken*. Nattmannen og Rakkeren, som var samme person, eller skal vi si profesjon, fordi han var datidens renholdsarbeider, holdt til på Nattmannshaugen – dagens Pilestredet park – like ved bekkeløpet. Han fór opp langs Bisletbekken nattestid med vogna full av innhold fra byens privéter (doer) og andre etterlatenskaper som nattmannens medarbeidere – som stort sett var brennmerkede personer i ordets rette forstand – kunne fornedre seg til å jobbe med. Nattmannen strødde doenes innhold utover haugen sin og skapte seg en god fortjeneste ved å selge det videre som gjødsel. Det er imidlertid god grunn til å tro at mye av møkka må ha rent ned av haugen og ut i Bisletbekken de gangene himmelen åpnet seg over Nattmannshaugen.

Nord for Nattmannshaugen, finner vi andre navn som sier noe om terrenget. Den gamle veien mellom Gamle Akers kirke og Frogner hadde ligget der siden middelalderen. Her, ved Dalsbergstien var det mulig å passere bekken relativt enkelt på tørre dager. På våte dager vasset man i gjørme, og derfor ble stedet kalt Syltehølet. A. Collet skriver om dette krysningspunktet i «Gamle Christiania Billeder» at *«Vaar og Høst var Veien i denne lerede Dalsænkning som regel i fuldstændig Opløsningstilstand (saaledes endnu i 1860-årene). Vestenfor Bækken, der passeredes paa en Klop, kom man forbi pladsen Bislet»*. I Ernst Bjerknes barndom passerte man Syltehølet ved å legge ut planker som man kunne balansere på når gjørmehavet var for ille.

Men blåleira hadde også sine positive sider. Av leire kunne man lage teglstein. Midt på 1800-tallet ble Bislet teglverk etablert der Bislett stadion ligger i dag. Her var det en dyp kløft som bekken rant gjennom, og med tiden ble denne kløfta utvidet i omfang etter hvert som teglverket arbeidet seg inn i leirmassene. At området rundt Bislet må ha vært bekkens mest kritiske punkt, både på grunn av leira og de bratte skråningene, bekrefter alle de leirrasene som har gått her. Deler av terrenget mellom Holbergs gate og Dalsbergstien skal i sin tid ha glidd ut, og på 1870-tallet holdt Langaard Tobakkfabrikk på å gå med i et stort leirras litt syd for teglverket. I tillegg gikk det et stort skred ved krysset Pilestredet/Thereses gate på 1880-tallet og et nytt et i 1894.

Naturperlen som forsvant

Den gangen Pilestredet var en smal landevei som slynget seg fram mellom havnehager og løkker, lenge før det fantes noen særlig bebyggelse langs Bisletbekken, kunne en vandring på de kanter av byen fortone seg som en vandring i vill natur.

Nå var det ikke mange som i første halvpart av 1800-tallet hadde naturopplevelsen som sitt mål med å bevege seg ut i friluft. En erindringsbeskrivelse fra Morgenbladet i 1902, setter oss imidlertid inn i hvordan det kunne oppleves på 1820-tallet: *«Lidt ovenfor Mad. Niemanns Hus og Have i Pilestrædet, før man kom til daværende Bakkehuset, kløv vi over et Stengjærde. (Her) kunde En gaa paa en Sti over grønne Enge helt op til nuværende Holbergs Plads, det var altsammen Vosgraffs Løkke. Og nede mellem Bakkerne randt en Bæk, den kunde være saa strid, saa man maatte træ paa Stene for at komme tørskod over. For et Christianiabarn var det vild Natur, som gav en Henrykkelses Stemning, naar man turde vove sig saa langt.»*

Forståelsen av hvor langt ute på landet dette var styrkes ytterligere når vi leser om zoologiprofessor Halvor Heyerdahl Rasch sine jaktturer i ungdomstiden langs Bisletbekkens bredder fra Grotten og nordover, der han i pilekrat-

Til venstre: BISLETTBEKKENS SISTE FERD. Til et godt stykke ut på 1860-tallet rant Bislettbekken åpen det siste stykket mot fjorden. Her er bekken tegnet inn fra Drammensveien (Nå Stortingsgata), gjennom Grünings Have og ut i Pipervika. Grovt sett kan den i dag underjordiske bekken følges ned Tordenskiolds gate.

Til høyre: VANNVERKSSJEFEN I RØRET. På 1920-tallet ble Bislettbekken, som fram til da hadde vært en tørrmurt gråsteinskloakk, lagt i prefabrikkerte betongrør, store nok til at Vannverkssjef Owe kunne stå i ett av dem. Dette bildet er tatt utenfor Nasjonalgalleriet. 1925. Ukjent fotograf.

tene langs bekken skremte opp og skjøt bekkasiner. Nedenfor Grotten, nærmere Tullinløkka ned mot Studenterlunden, skal det dessuten ha vært et yrende fugleliv. Her slynget Bisletbekken seg gjennom et myraktig og fuktig landskap, noen steder vilt i dype skjæringer andre steder rolig i små pytter og dammer.

Den idyll som hersket langs Bisletbekkens bredder, ble gradvis forrykket etter hvert som bebyggelsen krøp nordover. Fra 1860-tallet og framover ble det bygget flere industribedrifter langs og i nærheten av Bisletbekken. Avfallsstoffer fra disse bedriftene gikk rett ut i bekken. Homansbyen, som ble anlagt fra 1858, førte også med seg kloakk fra de private husholdningene. Da den store byggeperioden satte inn, langs Thereses gate og på Bolteløkka mot slutten av århundret, var bekkens æra som naturperle definivt forbi.

Stinkende kloakk

Så tidlig som på 1850-tallet ble den delen av Bisletbekken, som gikk fra nåværende St. Olavs gate på skrå over Tullinløkka til krysset Universitetsgata og Christian 4s gate, overdekket med tørrmuret gråsteinskloakk. Enda noen år, til et godt stykke ut på 1860-tallet, skulle bekken renne derfra, åpen ned mot fjorden, gjennom det som het Fru Grünnings Have – nå Eidsvolds plass – og ned Tordenskjoldsgate. Nord for St. Olavs gate pågikk overvelvingen av Bisletbekken utover 1870-tallet, slik at den var helt overdekket fram til teglverket rundt 1880. I 1893 var også bekkeløpet fra Ullevål og sydover blitt lukket.

Kristiania-folk ble imidlertid stadig minnet på at den var der. I 1917 skrev historikeren Edvard Bull at man ikke kunne unngå å legge merke til den avskyelige stanken som man på varme sommerdager ofte kunne kjenne på et bestemt sted på Karl Johan, mellom Cammermeyers bokhandel (nr. 41/43) og Handelstandens hus (nr. 37) der den gamle bekken passerer under gata. Når man gravde i gatene piplet det også fram en dråpe her og en dråpe der, ja til og med store vannmasser, som Bull hadde observert ved gravinger i Fredriks gate.

I dag ivrer mange etter å hente så mye som mulig av våre skjulte vannveier opp i dagen igjen. Oslo Elveforum er en pådriver i så måte, og ved åpningen av Bislet høgskolesenter på 1990-tallet, ble en liten del av Bisletbekken gjort synlig som en liten parkbekk gjennom området. Men det er vanskelig å flytte gater og hus. Minnene som finnes etter Bisletbekken og andre bekker i Oslo er enklere å flytte – fra en generasjon til en annen. Denne artikkelen er ment å være et bidrag i så måte.

Kilder og litteratur

«Fra tyveaarene. Byliv og Folk i Byen». I Morgenbladet nr. 552, 21. sept. 1902

Bystyresag No. 37 1885, Ang. Overhvælving af Skillebækken

Bystyresag No. 27 1875, Ang. Anbringelse af Murstenkloak i Sofienberggaden m. m

Bystyresag No. 5 1874, Ang. Overhvælving af Inkognitobækken

Just, Carl: Carl Johans gate. Historikk og antologi. Oslo 1950

Helland, Amund: Topografisk-statistisk Beskrivelse over Kristiania, Kristiania 1917

Bjerknes, Ernst: «I skisportens barndom». St. Hallvard, 19. bind, Oslo 1941.

Falck-Muus, Rolf: «Spor efter gammel bergverksdrift i Oslo og omegn». St. Hallvard, 13. bind, Oslo 1935

Diesen, Einar: «Litt om Grønland og Enerhaugen». I St. Hallvard, Kristiania 1917

Wasserfall, Fr.: Matrikkelen. St. Hallvard, 24. årgang, Oslo 1946

Daae, Ludvig: Det gamle Christiania 1624-1814. Christiania 1891

Borgersen, Odd: Da Oslo var Christiania. Byen i tegninger, tresnitt og malerier

Pedersen, Oscar: Vore Dages Kristiania. Kristiania 1924

Røsoch, Henry: På vandring i Christiania, Oslo 1953

Collett, A.: Gamle Christiania Billeder, Kristiania 1909

Bull, Edvard: Kristiania som undervisningsgjenstand. I St. Hallvard, Kristiania 1917

Bjerknes, Ernst: Kontorveien. I St. Hallvard, 8. bind, Oslo 1930

Bjerknes, Ernst: St. Hanshaugen. I St. Hallvard, 16. bind, Oslo 1938

Schetelig, Jakob: Fjeldgrunden I Kristiania by. I St. Hallvard, 18. bind, Oslo 1940.

OBA/Vann- og avløpsverket A-10005/U/001/046

OBA/Plan- og bygningsetaten A-10002/Ua/0002/010

Vann for øyet

TEKST: Aina Basso og Lars Rogstad

Vann kan være en fryd for øyet, og skjønnheten vannet frembringer kan virke som balsam for betrakterens sjel. I Oslo, som mange andre steder verden over, har vannets estetikk og vannet som estetikk lenge vært i fokus. Vann kan pynte opp byrommet og skape en hyggelig atmosfære i parker, på torg og plasser. Også lyden av vann som renner, stuper, bruser og sildrer kan gjøre godt for den som befinner seg i dets nærhet. Men fontener, pent anlagte bekker og dammer er ikke bare vakre å se på, men kan også ha en praktisk funksjon: hester kan drikke av dem, barn kan leke i dem, fugler bade i dem og fisker hoppe i dem. Vannet kan også være del av et kunstverk, som den velkjente oksefontenen på Torshov eller skulpturfontenen på Skillebekk.

Over: DAMPLASSEN I ULLEVÅL HAGEBY. På denne plassen lå det opprinnelig to dammer, fra storhetstiden for Ullevål da John Collet eide gården. Dammene ble anlagt av svenske krigsfanger mellom 1807 og 1814. Dammen på dette bildet ble anlagt ca 1920. Damplassen er et flott anlegg med nybarokke bygninger. Opprinnelig tilhørte alle forretningene på plassen Ullevaal Samvirkelag, som reklamerte med å være Vestre Akers mest velassorterte forretning. Her var det egne avdelinger for kolonialvarer, kjøtt, fisk, grønnsaker, melk, brød og delikatesser, isenkram, kjøkkenutstyr, glass og malervarer, fiskematkjøkken og fryse- og kjølelager. Rett og slett et kjøpesenter! (Kilde: Oslo Byleksikon)

OBA/Parkvesenet A-200145/Uaf/0005/009

BJØRNEFONTENEN, denne søte lille skulpturen med en balanserende bjørn, står i krysset mellom Kirkeveien og Sørkedalsveien på Majorstuen. Fontenen er bekostet av Selskabet for Oslo Byes vel, og utført i 1926 av Asbjørg Borgfelt. På 1920-tallet var det nok atskillig enklere å benytte fontenen som vannkilde for tørste hester enn i dagens hektiske tid, med buldrende og tett trafikk på alle kanter. Det har vært foreslått å flytte fontenen til et mer hensiktsmessig sted, men noen beslutning om dette er ikke tatt.

OBA/Parkvesenet A-200145/Uas/0002/013

SVANEDAMMEN PÅ ST. HANSHAUGEN ble anlagt i 1889, og dammen inngår som en sentral del av opplevelsene i parken. Du kan lese mer om St. Hanshaugen i dobbeltnummeret av Tobias 2/3 2006, som i sin helhet er viet byens parker.

OBA/Parkvesenet A-200145/Uas/0011/011

SLOTTSPARKEN er anlagt fra 1938 og utover, og er holdt i en romantisk stil med med bølgende plener under store løvtrær, og vannspeil med springvann – i samsvar med datidens rådende engelskinspirerte landskapsstil. Det ligger to store dammer mellom Slottet og Parkveien, og dette bildet er sannsynligvis herfra. I 1999 ble det åpnet en ny dam i nordenden av parken ut mot Wergelandsveien.

OBA/Stadsingeniøren A-20189/U/001/159

Til høyre: SANNERBRUA er en flott og monumental stålbru med fundamenter i huggen sten. Brua ble åpnet i 1917, og bildet er tatt fra byggingen i 1915. De store steinkonstruksjonene krevde omfattende stillaser, og her får vi et godt inntrykk av hvor komplekse disse kunne være. I bakgrunnen: Graahs spinneri, den gamle Barkestampe (midt under brua) og Vøien Bomuldsspinderi.

Under: HAUSMANNS BRU er også svært forseggjort med et flott rekkverk og staselig konstruksjoner i smijern. Bildet er tatt ved åpningen i 1892. Legg merke til den hatteprydete forsamlingen på brua, som sikkert er de ansvarlige menn fra kommune og entrepenør, mens mer alminnelige folk pent må vente bak sperringene i bakgrunnen. En slik bruåpning var omfattet med stor interesse også på 1800-tallet! Hausmanns bru ble kraftig utvidet i 1986, og heldigvis ble rekkeverket fra den gamle brua også benyttet på den nye delen.

Nederst: ANKERBRUA krysser Akerselva i forlengelsen av Torggata over til Søndre gate på Grünerløkka. Bildet er fra 1900 og er tatt fra Grünerløkka-sida. Brua har navn etter Ankerløkken, som igjen har navnet etter Karen og Christian Ancher som eide området på andre halvdel av 1700-tallet. Ankerbrua ble bygget som en trebru 1874 – 76, med solide granittfundamenter på begge sider. Grunnen var imidlertid vanskelig, og det var stadig problemer med utglidninger. Ny bru i huggen stein ble bygget i 1926, og i 1937 ble den utsmykket med de kjente dyreskulpturene av Dyre Vaa.

OBA/Stadsingeniøren A-20189/U/002/001

OBA/Stadsingeniøren A-20189/U/001/027+028

Vann sk

TEKST: Lars Rogstad

killer, bruer binder

Bruer er viktige forbindelser som knytter sammen forskjellige deler av byen. Når Oslo ble flyttet og Christiania anlagt på den andre siden av Akerselva var det ikke mange bruer over elva, og de som hadde ærend fra den ene til den andre siden måtte helt opp til Nedre Foss før de kunne krysse elva. Derfor ble den første Vaterlands bru anlagt midt på 1600-tallet, og i nesten 200 år var dette det eneste stedet der man kunne komme tørrskodd over når man kom fra sør eller øst og skulle inn i byen. Bruene ble viktige samlingspunkter, og også mål for utflukter og promenader for byborgerne. Ved Nybrua ble det anlagt en park, og byens første offentlige monument; minnestøtten over statsråd Christian Krogh, ble reist her i 1833.

SCHWEIGAARDS BRU. Bruene var ofte svært forseggjorte, med vakkert utformede rekkverk i smijern. Her ser vi Schweigaards bru i 1890. Vi vet ikke hvem den hatteprydete forsamlingen er, men kanskje er det en befaring fra en eller annen kommunal myndighet? Schweigaards bru ble åpnet i 1882, og tidligere var det en gangbru over elva her. I 1960-årene ble nederste del av Akerselva overbygd, og nå er det ingen spor etter den gamle Schweigaards bru tilbake.

OBA/Stadsingeniøren A-20189/U/001/040

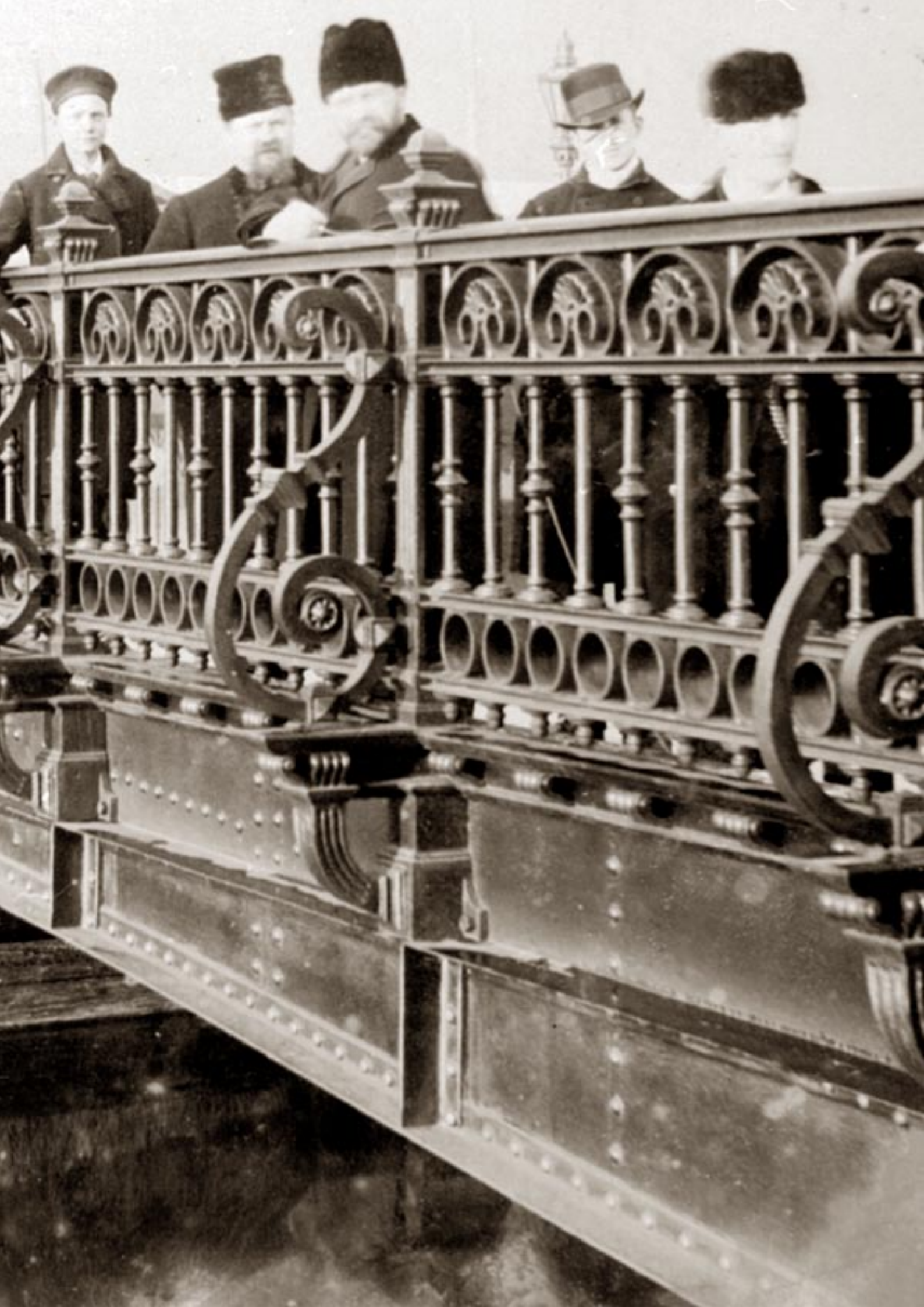

Returadresse:
Oslo byarkiv
Maridalsveien 3
0178 Oslo

B